

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Tussen hemel en aarde.

Een herwaardering van het windmolenerfgoed in Vlaanderen

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

////////////////////////////////////

TUSSEN HEMEL EN AARDE

Een herwaardering van het
windmolenerfgoed in Vlaanderen

////////////////////////////////////

EVERT VANDEWEGHE, FRANK BECUWE, SIBYLLE DE SADELEER EN HANNELORE
DECOODT, MET MEDEWERKING VAN KOEN HIMPE

INHOUD

INLEIDING.....	7
1 HISTORIEK, TYPOLOGIE EN TERMINOLOGIE	9
2 METHODE.....	17
2.1 AFBAKENING	17
2.2 INVENTARISATIE EN DESKTOPSCREENING	18
2.3 HEREVALUATIE IN FUNCTIE VAN VERDER ONDERZOEK	19
2.3.1 UITGANGSPUNTEN.....	19
2.3.2 TOEPASSING VAN DE CRITERIA.....	21
2.3.3 EEN TUSSENTIJD'S RESULTAAT	24
2.3.4 MOLENLANDSCHAPPEN	25
2.4 DEFINITIEVE EVALUATIE EN AANBEVELINGEN	26
2.4.1 GERICHT ONDERZOEK NAAR INDIVIDUELE MOLENS	26
2.4.2 ARCHIEF- EN LITERATUURONDERZOEK	26
2.4.3 MAATSCHAPPELIJK DRAAGVLAK.....	27
3 HET BESCHERMDE WINDMOLENERFGOED IN VLAANDEREN VANDAAG	32
3.1 EEN GESCHIEDENIS	32
3.1.1 DE AANLOOP (1914-1939).....	32
3.1.2 BESCHERMINGEN (1939-2016).....	34
3.1.3 OPHEFFINGEN (1948-2020)	39
3.2 EEN VERGELIJKING	41
3.3 EEN ANALYSE	43
4 EEN VISIE OP DE ERFGOEDWAARDEN VAN WINDMOLENS.....	47
4.1 ENKELE UITGANGSPUNTEN	47
4.2 DECRETALE ERFGOEDWAARDEN	48
4.2.1 DE INDUSTRIEEL-ARCHEOLOGISCHE WAARDE	48
4.2.2 DE HISTORISCHE WAARDE	52
4.2.3 DE TECHNISCHE WAARDE	54
4.2.4 DE CULTURELE WAARDE.....	57
4.2.5 DE ARCHEOLOGISCHE WAARDE.....	59
4.2.6 DE ESTHETISCHE WAARDE	60
4.2.7 DE ARTISTIEKE WAARDE	61
4.2.8 DE ARCHITECTURALE WAARDE.....	61
4.2.9 DE RUIMTELIJK-STRUCTURERENDE WAARDE.....	61
4.2.10 DE WETENSCHAPPELIJKE WAARDE.....	63

5	GEWIKT EN GEWOGEN. VOORSTELLEN VOOR EEN JUISTE ERKENNING VAN DE ERFGOEDWAARDE	64
5.1	INLEIDING	64
5.2	HIATEN	66
5.3	UITBREIDINGEN	67
5.3.1	MOLENLANDSCHAPPEN	67
5.3.2	FUNCTIONELE CONTEXT	68
5.3.3	ROEREND MAAR FUNCTIONEEL ERFGOED	69
5.4	OPHEFFINGEN	74
5.5	INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	76
5.6	WERELDERFGOED	80
6	GARANDEREN VAN DE MAAL- OF DRAAIVAARDIGHEID	83
6.1	DE MEESTE MOLENS MOETEN MALEN	83
6.2	GEJAAGD DOOR DE WIND: HET BELANG VAN DE WINDVANG	84
6.3	TEGEN WINDMOLENS VECHTEN? POGINGEN OM DE WINDVANG TE VRIJWAREN	86
6.3.1	FEODALE RECHTEN	86
6.3.2	CULTUURHISTORISCHE LANDSCHAPPEN EN STADS- EN DORPSGEZICHTEN	86
6.3.3	VASTGESTELDE LANDSCHAPSATLASRELICTEN EN ERFGOEDLANDSCHAPPEN	88
6.3.4	GEWESTPLAN, BPA'S EN RUP'S	89
6.3.5	ADVIESVERLENING BINNEN HET GEZICHTSVELD VAN EEN MONUMENT	90
6.4	WIND IN DE ZEILEN. VOORSTELLEN VOOR HET VRIJWAREN VAN DE WINDVANG	90
6.4.1	IDEAAL OF HAALBARE KAART?	90
6.4.2	EIGEN INSTRUMENTEN	91
6.4.3	WITH A LITTLE HELP	92
6.4.4	PRIORITEITEN	93
6.4.5	WINDSTIL: MEER INGRIJPENDE ALTERNATIEVEN	93
7	BEHEER VAN WINDMOLENERFGOED	95
7.1	BLIK OP HEDEN EN TOEKOMST: RESTAURATIE EN (HER)BESTEMMING	95
7.2	VOORBIJ DIE MOLEN: EEN WEIDS EN VER ZICHT	97
7.3	UIT HET OOG...: DE BOUWFYSISCHE TOESTAND	100
7.3.1	MONITORING ALS BEGIN VAN ALLES	100
7.3.2	ALTIJD WEER ONDERHOUD	101
7.3.3	EEN MOGELIJK SLUITSTUK	103
7.4	IMMATERIEEL MAAR NIET ONZICHTBAAR: MOLENAARS EN MOLENBOUWERS	104
	KNELPUNTEN, OPPORTUNITEITEN EN BLIJVENDE AANDACHTSPUNTEN	109
	BRONNEN	111

INLEIDING

De Vlaamse Regering heeft zich in het Regeerakkoord (2019-2024) als doel gesteld om te onderzoeken of het behoud van het beschermd erfgoed geslaagd is. Hiervoor wordt de huidige voorraad aan beschermd erfgoed thematisch geëvalueerd op basis van hedendaagse inzichten inzake erfgoedwaarden. Het doel is om te komen tot een over heel Vlaanderen gewogen, gemotiveerde en representatieve selectie voor bescherming en opname in de inventaris.

Deze evaluatie van het windmolenerfgoed in Vlaanderen dient als pilootproject, samen met een onderzoek naar aangetast en verdwenen beschermd erfgoed. De keuze om het thematische luik te starten met windmolens is niet gemotiveerd vanuit een twijfel over de erfgoedwaarde van dit specifieke erfgoed maar wel vanuit pragmatische overwegingen. Het windmolenerfgoed is – mede dankzij inspanningen van erfgoedverenigingen – vrij volledig in kaart gebracht. Bovendien is deze informatie ook digitaal ontsloten wat het voorbije COVID-jaar, meer dan ooit tevoren, van onschatbare waarde bleek.

Windmolens vormen een heel eigen type onroerend erfgoed. Daarom opent het rapport met een kort hoofdstuk over de **geschiedenis, typologie en terminologie** van het windmolenerfgoed. Een tweede hoofdstuk gaat meer uitvoerig in op de gehanteerde **methode** omwille van het experimentele karakter van dit pilootproject. Hierbij wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de vergelijkende analyse van de erfgoedwaarde van individuele molens op basis van criteria. Ook de wijze waarop gepeild werd naar een publiek draagvlak voor dit erfgoed door middel van een online enquête wordt besproken, met een korte analyse van de resultaten hiervan.

Een derde hoofdstuk zoomt in op het huidige **beschermd bestand** aan windmolens in Vlaanderen. Hoe is men hiertoe gekomen de voorbije eeuw, en hoe verhoudt dit bestand zich ten opzichte van dat van andere erfgoedtypes en tot de bescherming van het windmolenerfgoed in andere regio's en landen? En is dit beschermd pakket van windmolens een goede weerspiegeling van het windmolenerfgoed en van het historische (grotendeels verdwenen) bestand aan windmolens in Vlaanderen?

Aan welke **erfgoedwaarden** levert het windmolenerfgoed vandaag een bijdrage? Deze cruciale vraag staat centraal in een vierde hoofdstuk. Het doel van onze erfgoedzorg is immers om die erfgoedwaarden en de bijhorende erfgoedkenmerken te beschermen. In een volgend hoofdstuk worden concrete voorstellen gedaan om een **optimale erkenning** van de erfgoedwaarden te garanderen. De concrete, instrumentele uitwerking van die voorstellen zal deels bepaald worden op basis van de juridische analyse door het agentschap Onroerend Erfgoed, later dit jaar.

Voor het merendeel van de windmolens is de erfgoedwaarde onlosmakelijk verbonden met hun **maal- of draaivaardigheid**. Dit betekent dat een goede windvang in de meeste gevallen vereist is. Omdat dit momenteel de grootste bedreiging vormt voor het windmolenerfgoed van Vlaanderen is hieraan een apart hoofdstuk gewijd.

Bovendien bleek tijdens het onderzoek dat het windmolenerfgoed ook andere uitdagingen kent qua **beheer**. In het kader hiervan wordt in een zevende hoofdstuk gepleit voor een aanvaarding van het windmolenerfgoed in zijn actuele diversiteit maar ook voor een visie die het hier en nu overstijgt, voor een nauwkeurige monitoring en onderhoud van dit erfgoed en voor een erkenning van de immateriële

aspecten ervan. Tot slot worden enkele **knelpunten, opportuniteiten en blijvende aandachtspunten** opgesomd.

Onze hoop is dat deze evaluatie een brede herwaardering van het windmolenerfgoed in Vlaanderen in gang zal zetten door het scherpstellen op de erfgoedwaarde, het bevragen van het verleden, het benoemen van de hedendaagse uitdagingen en het aanreiken van enkele mogelijke oplossingen. Doorheen het rapport zijn foto's verweven als een extra pleidooi voor zo'n herwaardering, met dank aan de collega's die het voorbije jaar het Vlaamse land doorkruisten tijdens hun vrije dagen.

Dit onderzoek was voor de meesten van ons een eerste kennismaking met het windmolenerfgoed. We danken dan ook graag de gidsen die ons hierbij op weg hebben geholpen en de juiste richting wezen, zowel de interne (in het bijzonder de erfgoedconsulenten-molendeskundigen) als de externe. Bij die laatste vermelden we de molenverenigingen (Molenforum Vlaanderen en Levende Molens), het MOLA, de specialisten windmolens van Monumentenwacht Vlaanderen, de meewerkende molengemeenten en IOED's, en de betrokken moleneigenaars en molenaars. Vele van deze organisaties en personen hebben een uitgesproken visie op de waarde van windmolenerfgoed en de manier waarop hier best wordt mee omgegaan. Er is getracht om deze visies zoveel mogelijk samen te brengen in dit rapport, maar het eindresultaat blijft de verantwoordelijkheid en de keuze van het agentschap Onroerend Erfgoed.

Ten slotte nog dit. Windmolens staan of vallen (vaak letterlijk) met het dagelijks onderhoud van dit erfgoed. Een ultiem dankwoord gaat dan ook uit naar de duizenden vrijwilligers die daar in weer en wind hun schouders onder zetten.

Figuur 1 Knokmolen in Ruiselede (foto: Elise Hooft, 12 juli 2020).

1 HISTORIEK, TYPOLOGIE EN TERMINOLOGIE

Historisch was de mens voor het malen eeuwenlang aangewezen op natuurlijke krachtbronnen. Aanvankelijk maalde hij uitsluitend op eigen kracht of met dierlijke kracht, waardoor zijn maalcapaciteit zeer beperkt bleef. Een enorme vooruitgang werd geboekt met het inschakelen van de natuurkrachten water en wind. Malen op waterkracht gebeurde in Vlaanderen vanaf de tweede helft van de 8ste eeuw, windkracht werd in het maalbedrijf vermoedelijk pas vanaf het laatste kwart van de 12de eeuw aangewend. De oudste vermeldingen van windmolens in West-Europa dateren van 1183 (Wormhout), 1187 (Cassel) en 1197 (Zonnebeke) en zijn alle te situeren in het toenmalige graafschap Vlaanderen. Volgens Paul Bauters kon de windmolen ook bijna niet anders dan in Vlaanderen ontstaan. De hoge bevolkingsdichtheid daar stimuleerde de ontwikkeling van nieuwe middelen en technieken om de steeds grotere vraag naar voedsel op te vangen. Het sterk ontwikkelde ambachtswezen leverde de kennis van houtbouw, houtbewerking, smederij en aanverwante technieken die van groot belang was voor de molenbouw. En ten slotte zorgden het vlakke land en winderige zeeklimaat voor de ideale omstandigheden.¹ Het recht om een windmolen op te richten was echter niet vrij. Het feodale recht voorzag dat de landheer niet alleen beschikking had over een bepaald grondgebied maar ook over de wind die over dit gebied waaide. Het maalrecht werd een ban, waardoor alles in de ban- of dwangmolen van de heer moest worden gemalen. Uitvoer van graan was immers verboden. Pas bij de inlijving van de Nederlanden bij Frankrijk in 1795 kwam een einde aan dit molenbansysteem.²

Figuur 2-3 Stenen en houten molen ter Rijst in Herzele (foto's: Evert Vandeweghe, 7 en 25 april 2021).

In de 13de eeuw worden de vermeldingen van windmolens alsmat talrijker. **Typologisch** ging het tot in het prille begin van de 19de eeuw bijna uitsluitend om standaardmolens, die door molenbouwers volledig in hout werden opgetrokken. Vanaf de 18de eeuw werden daarnaast ook meer en meer stenen windmolens opgetrokken.³ Omstreeks 1800 verschenen in Vlaanderen de eerste stenen conische windmolens. Het belang van deze bovenkruiers nam in de loop van de 19de eeuw alsmat toe,

¹ BAUTERS 1998, 117-120, geciteerd in DELAEY 2004, 37.

² DE SCHEPPER 1984, 46; DE WILDE 1988, 30-32.

³ Voorlopers van deze stenen molens zijn de torenmolens die teruggaan tot de 14de-15de eeuw en die gekenmerkt worden door een zware cilindrische bouw, zoals die van Begijnendijk en Hamont-Achel. Deze werden mogelijk ook voor andere doeleinden (verdedigings-, wacht- of vluchttoren) gebruikt.

aanvankelijk als grondzeilers en bergmolens en later ook als stellingmolen. Vanaf circa 1850 lieten ze zich ook meer en meer kenmerken door (giet)ijzeren molenonderdelen waaronder de wieken, de askop en de koning, waardoor de molenmaker in toenemende mate moest samenwerken met allerlei specialisten.⁴

Bepalen **hoeveel** water- en windmolens Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en het ancien régime precies telde, is nagenoeg onmogelijk. Een algemeen aangenomen vuistregel is de aanwezigheid rond 1800 van één molen per 500 tot 1.000 inwoners.⁵ Daarnaast geven regionale studies zoals voor het Meetjesland aan dat het molenbestand tussen 1570 en 1846 een verdubbeling kende.⁶ Gezien de bevolkingsgroei en de verhoging van de landbouwproductie die het ancien régime kenmerkten, is dit geen verwonderlijke evolutie. Voor de grote expansie was het evenwel wachten tot de 18de eeuw, die na meer dan een eeuw oorlogsverrichtingen en epidemieën herstel en voorspoed bracht. In het laatste kwart van de 16de eeuw had het vele oorlogsgeweld immers voor een dieptepunt gezorgd wat windmolens betreft. De toename in de 17de eeuw, die evenmin van oorlogen bleef gespaard, betrof veeleer een herstel van het door oorlogsdestructie getaande molenbestand. De sterke toename van het aantal molens in de 18de eeuw kende in de eerste decennia van de 19de eeuw een niet onbelangrijk vervolg door de afschaffing van het windrecht en de banmolens na de Franse Revolutie. Deze banmolens hadden weliswaar een economisch beschermende functie maar zetten door hun monopoliserend karakter ook een rem op het molenaantal.

Figuur 4-5 Mortiersmolen in Zwevegem: verdekkerd (foto: Pol Vanneste, 18 augustus 2020) en Hoosmolen in Gent: achtkantig (foto: Hannelore Decoodt, 4 juni 2020).

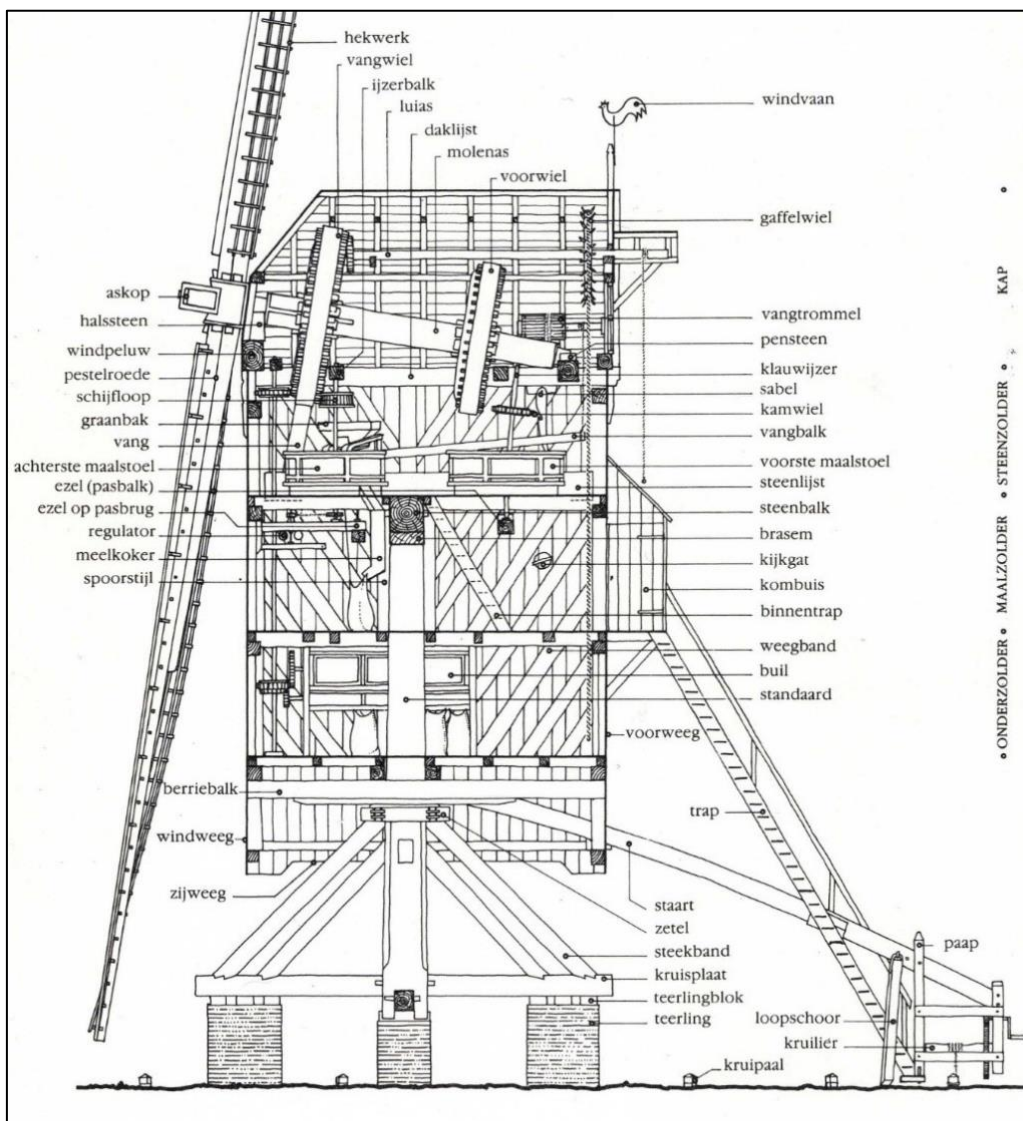
⁴ DENEWET 2016, 14-16.

⁵ Christian DEVYT maakt een onderscheid tussen platteland en stad. Op het platteland kwam per 1000 inwoners één molen voor, terwijl in de steden, waar in ploegen werd gewerkt, dit getal kleiner was (DEVYT 1966, 24).

⁶ DEWILDE 1988, 120.

Het **hoogtepunt** van de windmolens als economisch werktuig in Vlaanderen situeert zich in de eerste helft van de 19de eeuw. Volgens de nijverheidstelling van 1846 bevonden zich in het huidige Vlaanderen (zonder Brussel) nog ongeveer 2.177 windmolens op een bevolking van 2,36 miljoen inwoners. 35 jaar later (in 1880) was dat aantal al gezakt tot ongeveer 1.794 windmolens.⁷ In 1910 was het aantal niet-gemechaniseerde molens (aangedreven door wind, water, dieren) al bijna gehalveerd ten aanzien van 1846 en amper 20 jaar later, in 1930, was dat cijfer opnieuw gehalveerd. Na de Tweede Wereldoorlog (in 1947) bleven niet meer dan 129 niet-gemechaniseerde molens over en circa 1960 verdween hun laatste economische activiteit. De verklaring hiervoor is de opkomst van gemechaniseerde molens met stoom – in 1896 waren er al ruim 800 – en later ook met gas, diesel en elektriciteit. Hardnekkige pogingen om de windkracht met zelfkruisende windraderen en vooral aerodynamische wiekverbeteringen te optimaliseren, brachten immers niet het verhoopte soelaas. Windmolen en mechanische maalderij werden wel nog lange tijd samen gebruikt.⁸

Figuur 6: Standaardmolen (uit: Devlieghe, 1984).

⁷ Gebaseerd op de nijverheidstellingen van 1846 en 1880 (in: BAUTERS 1981, 285-288) die cijfers geven per provincie. De cijfers van het toenmalige Brabant werden voor Vlaams-Brabant omgerekend, rekening houdend met de verdeling van het aantal bestaande en verdwenen windmolens in Vlaams-Brabant (73,7%), het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Waals-Brabant volgens www.molenechos.org (geraadpleegd op 26 mei 2021).

⁸ DELAEY 2004, 38-39; BECUWE 2009, 23-30.

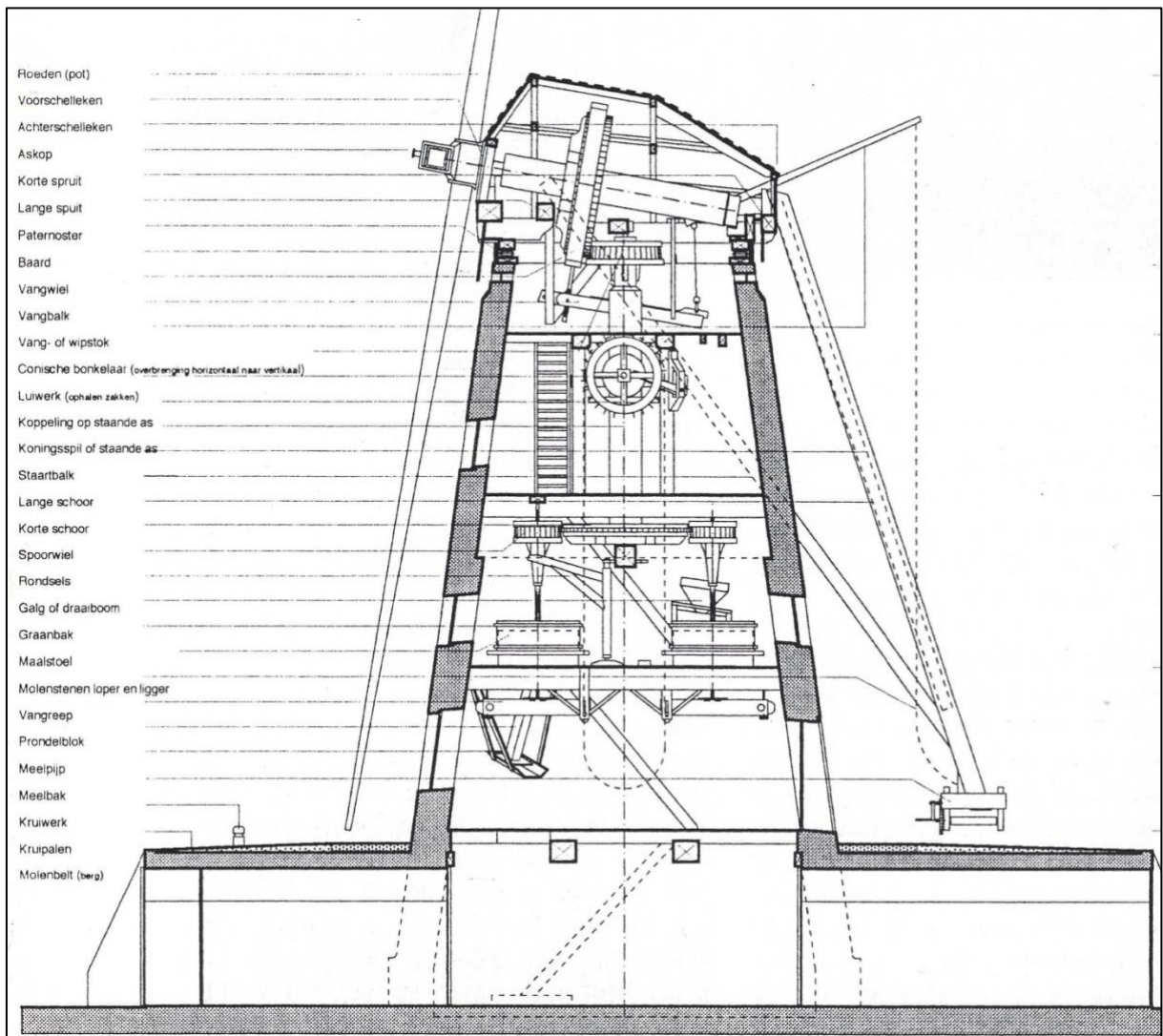
De bewaarde windmolens in Vlaanderen onderscheiden zich – meer dan in het molenrijke Nederland – nog door een vrij grote **diversiteit**, en dit dankzij een restauratiebeleid dat in de voorbije decennia vanuit een zorg voor de authenticiteit werd aangestuurd en dat met het aanwezige vakmanschap van Vlaamse molenbouwers en – in de grensstreek – van Nederlandse molenbouwers kon worden uitgevoerd. De molens laten zich bijgevolg niet alleen opdelen in standaardmolens en bovenkruiers. Ook binnen deze hoofdtypes komen belangrijke varianten voor. Bovenkruiers manifesteren zich zowel als stenen bergmolen, stenen grondzeiler, stenen stellingmolen als houten (of versteende) achtkanter, ook al is het onderscheid tussen een bergmolen en een grondzeiler niet altijd zo eenduidig (in de Kempen spreekt men al van een bergmolen bij een minimale ophoging). De standaardmolens hebben al dan niet een open, een halfopen of een gesloten voet maar dit kenmerk is vaak inwisselbaar en wijzigde soms, naar gelang van de noden. Meer blijvend is het torenkot waarop sommige standaardmolens rusten.

Standaardmolen	Opgebouwd rond een standaard (of staak) Gewoonlijk met twee zolders: de maalzolder en de steenzolder. Eerder uitzonderlijk drie zolders (bijkomende onderste zolder: bergzolder).
met open voet	De standaard rust, gestut door steekbanden, op kruisplaten die in de regel op vier (doorgaans gemetselde) teerlingen liggen.
met halfopen voet	De teerlingen steken onder een dak.
met gesloten voet	De teerlingen worden behalve met een dak ook afgeschermd door gesloten muurwerk.
op torenkot	De kruisplaten van de molen rusten niet op teerlingen maar op de muren van de onderbouw.

Bovenkruier	Niet de molenromp maar de kap wordt gekruid.
Stenen bergmolen	Gebouwd op een molenbelt (of -berg). Gewoonlijk met drie zolders: de maalzolder, de steenzolder en de luizolder.
Stenen grondzeiler	Gebouwd op de begane grond. Gewoonlijk met drie zolders: de maalzolder, de steenzolder en de luizolder.
Stenen stellingmolen	Voorzien van een stelling (of gaanderij). Met diverse zolders (meer dan drie). In uitzonderlijke gevallen: gebouwd op een molenbelt.
Houten achtkanter	In hout opgetrokken en achtkantig, soms later versteend. Gewoonlijk drie zolders: de maalzolder, de steenzolder en de luizolder. Ook soms maar twee zolders.

Vele varianten zijn daarenboven ook nog eens **geografisch** gekleurd. Terwijl een standaardmolen in het westen van Vlaanderen veelal voorzien is van een kapeldak of een mansardedak, steken de Kempense en Limburgse molens veel meer onder een ronde, schuitvormige kap zonder uitgesproken breukgordingen. Zijn de houten molenkasten ten oosten van de Schelde wel eens geschilderd, ten westen ervan komt dit gebruik niet voor. Bepalend voor de rijke diversiteit is ook de aanwezigheid van zeldzaam geworden molenelementen zoals bij een standaardmolen een vliegende steiger, een derde zolder of een steekstaart en bij een bovenkruier een zetelkap of een binnenkruierwerk (kettingkruier).

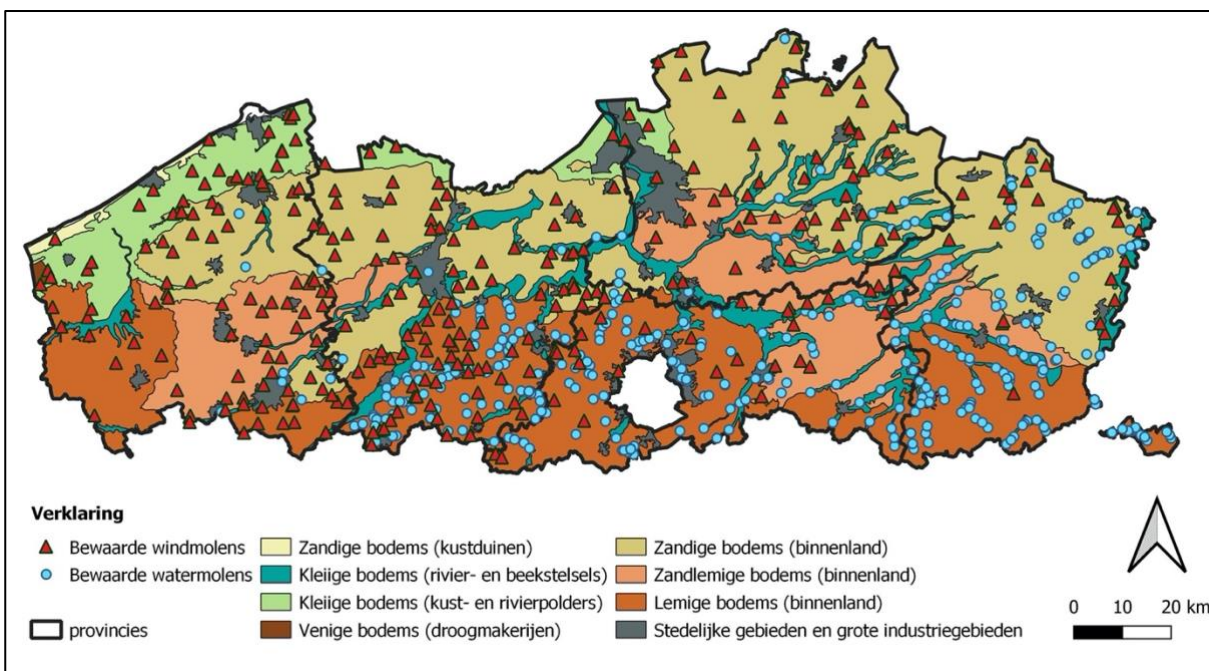
Figuur 7 Bovenkruier Grote Bentel in Turnhout (Lou Jansen in: *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 16n1, kanton Turnhout, 324*).

Aan deze typologische diversiteit voegde de **mechanisering** van het molenbedrijf nog een laag toe. Vanaf het einde van de 19de eeuw werden verscheidene stenen windmolens – om de concurrentie met de stoom- en motormaalterijen aan te gaan – onttakeld. De maalstoelen en cilindermolens werden naar de gelijkvloerse verdieping overgebracht en via onderaandrijving door een stoomtoestel, zuiggasmotor, dieselmotor, benzinemotor of elektromotor in werking gesteld. Als onderkomen voor deze mechanische krachtbron werd tegen de molenromp een bijgebouwtje opgetrokken. In andere gevallen werd de gratis wind zolang mogelijk benut en werd de windstilte ondervangen door de bouw van een mechanische maalderij (met hulpemaal) in de onmiddellijke omgeving. Standaardmolens met hun kruierende molenkast lieten zich veel moeilijker mechanisch aandrijven. Soms werd tussen de

teerlingen of in het torenkot een motor opgesteld die via een stang doorheen de (daartoe uitgeboorde) standaard de molenstenen van onderuit aandreef. In andere gevallen werd in de molenkast een opening gemaakt voor het inbrengen van een overbrengingsas die op het houten drijfwerk kon worden aangesloten. Buiten de kast stak op deze as een riemschijf, die door middel van een drijfriem met een stoomlocomobiel werd verbonden. Standaardmolens die nog getuigen van deze aanpassingen zijn er echter niet meer.⁹

Functioneel waren de meeste historische windmolens in Vlaanderen korenwindmolens en dit aandeel nam nog toe in de 19de eeuw, van 81,3% in 1846 (1.770 op 2.177) tot 94% in 1880 (1.687 op 1.794). Het aandeel oliewindmolens daalde in dezelfde periode van 17% (371 van de 2.177) naar 5,5% (99 van de 1.794).¹⁰ Maar windmolens werden, zij het eerder uitzonderlijk, ook gebruikt om vlas te zwingelen, drassige gronden te bemalen (poldermolens), hout te zagen en elektriciteit op te wekken. In het bewaarde windmolenbestand in Vlaanderen laten deze functies of combinaties van functies zich nog aflezen, op het houtzagen na. Standaardmolens die enkel als oliemolen dienst deden, zijn op één na (de Nieuwe Papegaai in Brugge) ook allemaal verdwenen. Dit geldt eveneens voor de vlaszwingelmolens. De Preetjesmolen in Kortrijk (Heule) is inmiddels zelfs de enige vlaszwingelwindmolen in Europa.

Figuur 8 Spreiding van bewaarde wind- en watermolens in Vlaanderen, volgens algemene bodemgesteldheid (agentschap Onroerend Erfgoed, 2021).

De plaats waar een windmolen werd opgetrokken, werd met zorg uitgekozen. De omgeving van de molen, aangeduid met **molenbiotop**, **molinotoop** of **molenlandschap**, heeft namelijk een belangrijke invloed op het functioneren van de molen, omdat ze voldoende windvang moet genereren.¹¹ In functie van de windvang worden molens bij voorkeur opgetrokken op hoogtes en in open landschappen. Er

⁹ BECUWE 2009, 30-37.

¹⁰ BAUTERS 1981, 285-288.

¹¹ <http://www.molenbiotop.nl/content.php?page=1.1&menu=1> (geraadpleegd op 23 april 2021). Jo De Schepper geeft de voorkeur aan de term 'molinotoop', omdat een biotop in principe verwijst naar de levensruimte van een levend organisme. Zie DE SCHEPPER 1984, VI-VII.

wordt ook dankbaar gebruik gemaakt van kunstmatige hoogtes, zoals stadswallen of dijken. Behalve de windvang spelen uiteraard ook andere factoren een rol bij de locatiekeuze, zoals het bodemtype en de geteelde gewassen. Graanmolens bijvoorbeeld zijn in tijden met beperkte transportmogelijkheden vaak opgericht in streken met een uitgesproken vruchtbaar bodemtype.¹²

Er is een sterke **wisselwerking** tussen de molen en het omliggende molenlandschap. Denk bijvoorbeeld aan polderwindmolens, die met behulp van een vijzel of scheprad en specifiek daartoe aangelegde waterinfrastructuur het omliggende landschap bemalen of irrigeren en dus sterk beïnvloeden. Omgekeerd kan de molenbiotoop bepalend zijn voor het type molen dat er opgetrokken is. In een open landschap gedijen staakmolens of grondzeilers, in een bebouwde context zal er gekozen worden voor molentypes waarvan de wieken hoger geplaatst kunnen worden, zoals een berg-, belt- of stellingmolen.

Aanvankelijk werden molens alleenstaand opgetrokken.¹³ Van **infrastructuur** in de onmiddellijke nabijheid van de molen was er geen sprake om een maximale windvang te bekomen. Dit veranderde vooral vanaf de tweede helft van de 18de eeuw: er verschenen molenaarswoningen dichtbij de molen. Daar waar mogelijk werden deze op een iets lager terrein ten noorden of noordoosten van de molen opgetrokken – de minst overheersende windrichting – of werden deze bewust laag gehouden.¹⁴ In vele gevallen ontwikkelde zich gaandeweg een specifiek molenerf. Een molenbelt met gekasseid molenerf vergemakkelijkte de aan- en afvoer van het graan en andere gewassen per paardenkar. Rosmolens werden in de nabijheid van de windmolen opgetrokken om de maalactiviteiten verder te zetten met behulp van paardenkracht op windstille dagen. Vanaf de 19de eeuw verschenen er mechanische (hulp)maalderijen, die in of naast de molenromp werden opgetrokken. Deze maalderijen werden aangedreven met stoommachines, later met (zuig)gas-, diesel- of benzinemotoren of elektrische motoren, die soms specifieke infrastructuur vergden zoals schoorstenen of machinekamers.

Molens waren noodzakelijk in de overlevingsinfrastructuur en moesten dus ook goed bereikbaar zijn via buurt- of voetwegen. Soms werden specifieke **molenwegen** aangelegd met een aangepaste breedte voor karren met ingespannen lastdieren (ook wel jok- of jukwegen genoemd) of smallere wegen die toch voldoende breed waren om lastdieren bij de hand naar de molen te leiden (ook wel dosse- of dorsewegen genoemd).¹⁵ De wegen van en naar de molens moesten steeds behoorlijk onderhouden worden.¹⁶

Maar ook **andere landschappelijke elementen** zijn gelinkt aan windmolens. Zo bezaten veel heerlijkheden en abdijen tijdens het ancien régime enkele grote opgaande eiken, die ze reserveerden

¹² Zie bijvoorbeeld BAUTERS 1989, 33 en VANBELLEGHEM 2006, 246-271. De correlatie tussen historische molenlocaties en de bodemtypes werd naar aanleiding van dit project niet dieper onderzocht, maar zou een interessant onderzoek op zich kunnen vormen.

¹³ BAUTERS 1989, 55.

¹⁴ BAUTERS 1985, 44.

¹⁵ VANNIEUWENHUYZE & VAN HERCK 2014, bijlage 2.

¹⁶ Dat de staat van de weg naar de molen ook nog in de 20ste eeuw een probleem kon vormen, is bijvoorbeeld terug te vinden in de briefwisseling uit 1952 tussen molenaar Leon Van Vlaenderen uit Vinderhoutte en de KCML. Van Vlaenderen klaagt namelijk dat zijn molen enkel bereikbaar is via aardewegen, die nauwelijks onderhouden worden en in de winter ware modderpoelen zijn. De te hoge belastingen, de slechte bereikbaarheid van zijn molen en de modernisering van het maalbedrijf voert hij als reden aan om financiële tegemoetkoming te bekomen bij de KCML voor dringende herstellingswerken aan zijn molen. Anders ziet hij zich als kleine 'maalder' genoodzaakt zijn molen af te breken. Bron: brief van Leon Van Vlaenderen aan de KCML, d.d. 22/12/1952 (Archief Onroerend Erfgoed, afdeling beheer Oost-Vlaanderen, doos 897 (deel 1), map briefwisseling KCML).

voor werken aan de plaatselijke molen.¹⁷ Ten westen van het kasteel van Leeuwegem (Zottegem) bijvoorbeeld zouden eiken bestemd zijn als molenstaak.¹⁸ Bij sommige molens werd rode kornoelje aangeplant: het harde hout werd gebruikt voor kleine molenonderdelen.¹⁹

Figuur 9 Zottegem, Molen van Elene (foto: Evert Vandeweghe, 28 augustus 2020).

¹⁷ TACK, VAN DEN BREMT & HERMY 1993, 140. Met dank aan Thomas Van Driessche.

¹⁸ FERFERS T. 2013: *Integraal Beheersplan Onroerend Erfgoed. Beschermd monument Stenen Windmolen te Elene*, 79.

¹⁹ ZWAENEPOEL A. 2006: *Inventaris van traditionele houtkanten als leidraad voor natuur- en landschapsbehoud en -herstel in West-Vlaanderen*, Brugge, 143.

2 METHODE

2.1 AFBAKENING

Dit onderzoek is beperkt tot historische of traditionele windmolens waarmee bedoeld wordt dat de oorsprong van de molensite teruggaat tot de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, de laatste periode waarin windmolens nog werden opgericht omwille van hun economische nut. Waardevolle, nieuw gebouwde windmolens van na 1945 werden in het kader van dit project wel opgenomen in of geherevalueerd voor de Inventaris Onroerend Erfgoed maar werden niet geëvalueerd in functie van bescherming. Naoorlogse schaalmodellen en ijzeren windmolens (voor het opwekken van elektriciteit) werden volledig buiten deze evaluatie gehouden. Soms wordt de definitie van “historische molens” beperkt tot molens die nog steeds werken en waar de technische uitrusting of het gaande werk dus nog steeds aanwezig is. In het kader van dit onderzoek werden echter ook molens onderzocht die herbestemd zijn of waar het gaande werk ontbreekt (wat vanuit diezelfde definitie aangeduid wordt als incomplete molens, lege molenrompen en molenrestanten).²⁰

Figuur 10-11 Molen van Perk in Steenokkerzeel: teerlingen als sokkel voor H. Hartbeeld (foto: Hilde Kennes, 14 oktober 2019) en laat 20ste-eeuwse Molen Zeldenrust in Zandhoven (foto: Evert Vandeweghe, 9 maart 2021).

Voor het onderzoek werd vertrokken van de circa 350 windmolens die in de online database Molenecho's aangeduid staan als bewaard. Deze werden herleid tot een 320-tal relevante traditionele windmolens (cf. afbakening) en aangevuld met een tiental windmolens die volgens de Inventaris

²⁰ Molenforum Vlaanderen hanteert deze definitie.

Onroerend Erfgoed nog deels bewaard waren gebleven. De bijna 3.200 verdwenen windmolens die opgelijst worden op Molenecho's werden niet verder onderzocht maar deze cijfers werden wel zoveel mogelijk meegenomen om het aantal bewaarde en beschermde windmolens in perspectief te plaatsen en om na te gaan in hoeverre deze representatief zijn voor het historische bestand. Bij de cijfers van deze verdwenen molens moeten wel enkele kanttekeningen gemaakt worden. Zo worden verplaatste molens – een vrij courant fenomeen, zeker bij de houten exemplaren – aangeduid bij zowel de verdwenen molens (op hun oude locatie) als de bestaande molens (op hun huidige locatie). Ook molens die op dezelfde locatie vervangen zijn door een nieuwe molen, zijn opgenomen als verdwenen.²¹ De nijverheidstelling van 1846 bood de mogelijkheid om die cijfers te relativeren door een momentopname van wat vaak gezien wordt als de bloeiperiode van de windmolens.²²

2.2 INVENTARISATIE EN DESKTOPSCREENING

In een eerste fase (lente-zomer 2020) werden alle 329 traditionele windmolens desktop onderzocht. Dit desktoponderzoek was eerst en vooral gebaseerd op online bronnen van het agentschap Onroerend Erfgoed, zowel publieke (Inventaris Onroerend Erfgoed, geoportaal, beschermingsbesluiten en -plannen, goedgekeurde beheersplannen, ...) als interne (voornamelijk uit het digitale archief van de afdeling Beheer). Google Maps en Google Street View, in vele gevallen aangevuld met actuele foto's, gaven zicht op de huidige toestand van de molen en op de omgeving ervan. De rapporten van Monumentenwacht Vlaanderen bevatten dan weer een gedetailleerde analyse van de bouwfysische toestand van heel wat beschermde en niet-beschermde molens. De website Molenecho's leverde niet alleen de basislijst waarvan vertrokken werd, maar ook heel wat inhoudelijke informatie, alsook voorstellen voor de aanpassing van het beschermingsstatuut.²³

Figuur 12 Maalderij, molenaarswoning en molenromp van Aerden in Essen (foto: Elke Clottemans, 26 september 2020).

²¹ Deze cijfers van verdwenen windmolens bevatten ook ijzeren windmolens en naoorlogse constructies.

²² Voor de cijfers van deze nijverheidstelling, zie: BAUTERS 1981, 285-288.

²³ Relevant was ook de inventaris van de beschermde, nog bestaande windmolens in het Vlaams Gewest, opgemaakt door de Studiedienst Molenzorg Vlaanderen (DENEWET 2018, 179-195). Hierin worden per molen alle beschermingen weergegeven, de identificatiegegevens (gemeente, deelgemeente, naam, molentype, titel van de bescherming), erfgoedwaarden, de toestand op het moment van bescherming en in 2018.

Op basis van deze bronnen werden de circa 300 fiches van de erfgoedobjecten in de Inventaris Onroerend Erfgoed geactualiseerd. De meeste fiches kregen een nieuwe tekst of aanvullende informatie, kenmerkgroepen, foto's, een aangepaste status en een beoordeling van de erfgoedwaarde. Op zijn minst werd de gebeurtenis van dit onderzoek toegevoegd (Evaluatie windmolens). Daarnaast werden een aantal molens (ook enkele naoorlogse) bijkomend opgenomen als erfgoedobject in de inventaris, en van enkele minder goed bewaarde molens werd informatie overgenomen in de straat- of plaatsinleiding (themafiche). Ten slotte werd bij een aantal fiches de term windmolens verwijderd als typologie, omdat de windmolen in kwestie verdwenen bleek (fysieke status: niet bewaard) of omdat er niet langer erfgoedwaarde aanwezig was (bijvoorbeeld omdat de molen ondertussen volledig ingebouwd was).

2.3 HEREVALUATIE IN FUNCTIE VAN VERDER ONDERZOEK

2.3.1 **Uitgangspunten**

In een tweede fase werden op basis van het gevoerde desktoponderzoek de 196 beschermde windmolens tegen elkaar afgewogen, aangevuld met elf door de erfgoedgemeenschap (de molenverenigingen Molenforum Vlaanderen en Levende Molens) aangegeven beschermingswaardige windmolens.²⁴ De bedoeling van deze vergelijkende analyse was in de eerste plaats om molens te detecteren waarvan de erfgoedwaarde en/of het behoudsperspectief twijfelachtig leek en die bijgevolg diepgaander onderzocht moesten worden. Erfgoedwaarde en behoudsperspectief zijn natuurlijk vaak verbonden met elkaar maar toch is getracht om deze zoveel mogelijk te scheiden. Er werd nagegaan in hoeverre de erfgoedwaarde bij een specifieke molen van bovenlokaal, Vlaams belang is ("de lat") maar ook in hoeverre een molen een onmisbare bijdrage levert aan het windmolenerfgoed op Vlaams niveau ("het hiaat"). Zijn er vergelijkbare voorbeelden (qua regio, type, functie,...) beschermd, of omgekeerd, zorgt het wegvallen van deze molen uit het beschermde bestand voor een hiaat op Vlaams niveau?

Op basis van de desktopscreening werd per molen een gemotiveerde evaluatie opgemaakt. Vervolgens werden de molens op basis van deze evaluaties vergeleken in betekenisvolle groepen (per regio en type). Deze vergelijking gebeurde steeds door een vast team van vier onderzoekers Bouwkundig Erfgoed (regelmatig aangevuld met andere experts van het agentschap) om zo te komen tot een homogene en gedragen werkwijze en een consensus per molen.

Voor een vergelijking van de erfgoedwaarde werd vertrokken van de vijf selectiecriteria die ook gehanteerd worden om te beoordelen of een goed in aanmerking komt voor bescherming of niet: zeldzaamheid, representativiteit, ensemble, context en herkenbaarheid. Omwille van de werkbaarheid werd het criterium herkenbaarheid bij dit onderzoek opgedeeld in oorspronkelijkheid en volledigheid. Ensemble en context werden om dezelfde reden vertaald naar drie, meer concrete criteria: relatie in- en exterieur, directe omgeving en ruime omgeving. Om het behoudsperspectief te beoordelen werden, afhankelijk van de molen, drie tot vijf criteria gehanteerd: bouwfysische toestand, beleving, toekomst en eventueel ook maal- of draaivaardigheid en windvang. Maal- of draaivaardigheid en windvang werden logischerwijze niet als criterium meegenomen bij molenrompen waarvoor een maalvaardige restauratie geen beheersdoelstelling is. Bij molens die omgebouwd zijn tot mechanische maalderijen met erfgoedwaarde speelt de windvang uiteraard geen rol.

²⁴ Zie o.a. DENEWET 2019, 209.

Omwille van het eerder beperkte onderzoek in de eerste fase (gebrek aan plaatsbezoek, archiefonderzoek en overleg met de eigenaar en lokale overheid) werd er voor gekozen om de beoordeling van elk criterium heel ruw te houden (negatief, neutraal of positief). Door het hanteren van een relatief groot aantal criteria leidde dit toch tot een vrij genuanceerd totaaloordeel. Een neutrale beoordeling werd toegekend in geval van een meerduidig oordeel (zowel positieve als negatieve argumenten) of een gemiddelde waarde (met monumentwaardig als referentie) maar ook bij gebrek aan informatie. Elke beoordeling werd ook kort gemotiveerd.

Om een echte vergelijking mogelijk te maken, werd gekozen voor een kwantitatieve beoordeling. Inspiratie hiervoor werd gevonden in de methodologie die het agentschap hanteert bij de berekening van de schadevergoeding bij verlies aan erfgoedwaarde, en in het *Westvlaams Molenmemorandum* (1990). Aan elke beoordeling is een bepaalde score toegekend met als principe dat elk van de vijf officiële erfgoedcriteria even zwaar doorweegt en dat de erfgoedcriteria in het geheel zwaarder doorwegen dan de criteria van het behoudsperspectief. Op basis hiervan werd voor elke molen een score toegekend op een schaal van 0 tot 100. Ook bij molenrompen en mechanische maalderijen in molenrompen (waar op minder criteria gescoord werd) werd de score steeds omgerekend naar een schaal van 0 tot 100.

Figuur 13 Hertboommolen in Roosdaal: maximum score (foto: Evert Vandeweghe, 18 april 2021).

Deze scores worden niet openbaar gemaakt omdat ze enkel een instrument zijn om vergelijkbare molens (qua type en regio) tegen elkaar af te wegen, niet om alle windmolens in Vlaanderen op één hoopje te gooien. De cijfers worden met andere woorden enkel gebruikt om de relatieve erfgoedwaarde te bepalen, niet de absolute erfgoedwaarde. Om diezelfde reden werd ook geen automatische koppeling gemaakt tussen een bepaald cijfer en de nood aan verder onderzoek: enkele van de molens die geselecteerd zijn voor verder onderzoek scores (weliswaar licht) hoger dan molens

die niet verder bekeken werden, vaak omdat de gemiddelde score in die eerste referentiegroep hoger was.²⁵

Zoals gezegd werd de vergelijkende beoordeling steeds uitgevoerd in een betekenisvolle groep (een combinatie van regio en type). Voor de regio's werd eerder pragmatisch vertrokken van de werkgebieden die de afdeling beheer van het agentschap Onroerend Erfgoed hanteert: drie grote regio's (Noord, West en Oost) die opgedeeld zijn in 14 werkgebieden. Voor de types werd een eenvoudig onderscheid gemaakt tussen standaardmolens (een verder onderscheid op basis van de soort voet werd weggelaten als minder doorslaggevend voor de erfgoedwaarde), een groep bestaande uit bergmolens en grondzeilers (omdat het onderscheid tussen beide niet altijd zo makkelijk te maken is), stellingmolens, houten en stenen achtkanten, mechanische maalderijen en molenrompen. Bij het beoordelen van de erfgoedcriteria werd ook telkens getracht om een inschatting te maken van elk van die criteria voor die betekenisvolle deelgroepen. Zo is de zeldzaamheid van houten achtkanten steevast positief ingeschaald. De waarde van de ruime omgeving (het traditionele molenlandschap) is in de Westhoek dan weer veel vaker positief te beoordelen dan in de regio rond Antwerpen. Bij die eerste groep werd dit criterium dan ook wat strenger beoordeeld.

2.3.2 Toepassing van de criteria

Hoe werden deze criteria concreet ingevuld? Het criterium herkenbaarheid (soms aangeduid als gaafheid of authenticiteit) houdt rekening met de volledigheid van het object/de site en de afwezigheid van ingrijpende verbouwingen, storende herstellingen en latere toevoegingen die de oorspronkelijke toestand sterk hebben aangetast. Windmolens zijn op dit vlak echter vrij uitzonderlijk. Hoewel heel wat windmolensites teruggaan tot de 12de eeuw, zijn de windmolens zelf vaak veel jonger. Omdat dit werkende instrumenten zijn met heel wat houten onderdelen, dienen deze immers regelmatig vervangen te worden. Zeker bij de volledig houten staakmolens is het uitzonderlijk dat onderdelen ouder zijn dan 200 jaar. Bovendien kunnen veranderingen zoals de (gedeeltelijke) mechanisering of industrialisering van de windmolen bijdragen tot de historische gelaagdheid en de herkenbaarheid van de molen. Hiermee is rekening gehouden bij de beoordeling van de herkenbaarheid

Voor dit onderzoek werd het criterium herkenbaarheid opgedeeld in oorspronkelijkheid en volledigheid. **Oorspronkelijkheid** slaat op de aanwezigheid van historische erfgoedelementen (zoals een balk met historische inscriptie die behouden is) maar ook in hoeverre men bij een reconstructie teruggerepen heeft naar de oorspronkelijke, vaak streekeigen materialen en technieken (zoals eik in plaats van een tropische houtsoort). Bij houten molens is dit oordeel sowieso milder dan bij stenen molens omwille van de beperktere levensduur van hout. Ook waardevolle toevoegingen maken deel uit van deze oorspronkelijkheid. Indien bij een staakmolen de later toegevoegde kombuis werd weg gerestaureerd, dan werd dit eerder negatief beoordeeld vanuit dit criterium.

Volledigheid is in dit onderzoek geïnterpreteerd als de aanwezigheid van uiterlijke molenkenmerken en het ontbreken van storende, irreversibele toevoegingen aan het exterieur. Dit criterium werd steeds positief beoordeeld bij windmaalvaardige molens. Bij niet-maalvaardige molens werd een negatieve score toegekend indien enkel de romp bewaard bleef, een neutrale score indien ook de kap

²⁵ In de categorie "Molenrompen waarvoor windmaalvaardigheid geen beheersdoelstelling is" scoren de molens bijvoorbeeld gemiddeld lager omdat de score op de criteria "volledigheid" en "samenhang tussen in- en exterieur" eerder negatief is.

bewaard was en een positieve score bij aanwezigheid van romp, kap, wieken en staart.²⁶ Deze redenering gold enkel indien windmaalvaardigheid cruciaal was voor de erfgoedwaarde. Bij molens die verbouwd zijn tot mechanische maalderijen was het ontbreken van de kap, wieken en/of staart niet noodzakelijk een reden om een negatief of neutraal oordeel te vellen. Hetzelfde geldt voor molenrompen die het behouden waard zijn zonder maalvaardige restauratie.

Context geeft aan hoe een erfgoedobject zich verhoudt tot zijn huidige en historische omgeving. Bij ensemble gaat om de samenhang tussen de verschillende onderdelen van het erfgoedobject. Zoals hoger aangegeven, zijn deze twee erfgoedcriteria bij dit onderzoek opgedeeld in drie meer concrete criteria. De samenhang van **in- en exterieur** betreft alle elementen, tot en met de molenbelt en aangebouwde elementen die onlosmakelijk met de molen verbonden zijn zoals een maalderij. Voor maalvaardige molens werd hier steeds een positieve score aan toegekend aangezien dit een machine is waarbij in- en exterieur onlosmakelijk verbonden zijn. Bij niet-maalvaardige molens werd een negatieve score gegeven bij een lege molenromp, een neutrale indien de binnenstructuur (zolders, trappen, ...) bewaard bleef en een positieve bij het behoud van zowel de binnenstructuur als het merendeel van de molentechniek.

Voor de beoordeling van de **directe omgeving** werd gekeken in hoeverre elementen bewaard zijn die functioneel verbonden waren met de molen zoals de molenaarswoning, een molenaarshoeve met erf, een externe maalderij, een rosmolen, een pad naar de molen, ... Dat geen enkel element hiervan aanwezig is, leidt niet noodzakelijk tot een negatieve score want sommige molens stonden van oudsher volledig geïsoleerd.

De samenhang met de **ruimere omgeving** verwijst naar visuele elementen zoals het molenlandschap, de relatie met het dorp of met de openbare weg maar ook naar toponiemen die verwijzen naar de historische waarde van een molensite. Een op het eerste zicht minder idyllische ligging kan ook een positieve score krijgen indien dit verwijst naar een historisch fenomeen (zoals de oprichting van windmolens langs steenwegen in de 19de eeuw, of de vroeger alomtegenwoordige maar vandaag heel zeldzaam bewaarde windmolens rond de steden). Ook een recent verplaatste molen scoort niet noodzakelijk negatief op dit criterium, indien bijvoorbeeld gekozen werd voor een heropbouw op de locatie van een historische molen. Ten slotte dient hierbij opgemerkt dat de beoordeling van de ruimere omgeving in principe los staat van de windvang – die laatste kan immers ook gegarandeerd worden door een open ruimte zonder erfgoedwaarde zoals een parking – maar in de meeste gevallen zijn beide criteria nauw verbonden.

Bij **representativiteit en zeldzaamheid** werd beoordeeld in hoeverre de molen respectievelijk een goed voorbeeld is van een grotere groep molens dan wel uitzonderlijk is qua type, plaats, periode, molentype, functie, materiaalgebruik, technieken, maalinrichting, oeuvre, Deze beoordeling kan ook slaan op de ruimere context (bijvoorbeeld een molensite die representatief is door haar volledigheid) of juist op een specifiek onderdeel. Het terug maalvaardig maken van molens tijdens het laatste kwart van de 20ste eeuw heeft soms geleid tot verlies aan historische waarde en onderdelen. Overgebleven molens met (deels) oorspronkelijke werktuigen en standplaats verdienen dan ook bijzondere aandacht.

²⁶ Soms zijn kap, wieken en staart niet gemonteerd maar wel bewaard. Ook bij molens die momenteel volledig gedemonteerd zijn voor restauratie, werd niet de huidige maar de beoogde toestand na restauratie beoordeeld.

Figuur 14-15 De Preetjesmolen in Kortrijk: zeldzaam als enige vlaszwingelwindmolen in Europa (foto: Frank Becuwe, 26 mei 2017).

Naast deze erfgoedcriteria werden een aantal bijkomende criteria gehanteerd die vooral gerelateerd zijn aan het behoudsperspectief. Het eerste criterium betreft de **bouwfysische toestand**. Een negatieve beoordeling werd gegeven indien een ingrijpende restauratie nodig is, een neutrale beoordeling indien grote onderhoudswerken volstaan (richtprijs max. 50.000 euro/jaar) en een positieve beoordeling bij normale onderhoudskosten. Dit criterium staat los van de volledigheid van de molen: een lege romp kan positief scoren op bouwfysische toestand, en omgekeerd kan een volledig intact bewaarde molen negatief beoordeeld worden op dit criterium.

Bij de **beleving** werd een positieve beoordeling gekoppeld aan factoren zoals de zichtbaarheid vanaf het openbaar domein (algemeen), de openstelling bij maalvaardige molens (deelname aan molendagen, de organisatie van molenfeesten, de inrichting van een molenmuseum in de molenromp, ...), , een geslaagde publieke herbestemming, een goede duiding (zoals een infobord), ... Ook de aanwezigheid van een levendige erfgoedgemeenschap met bijvoorbeeld vrijwillige molenaars draagt hiertoe bij.

De beoordeling van de **toekomst** van de molen gebeurde op basis van factoren zoals de aanwezigheid van een beheersplan, een (realistisch) restauratieplan, een (ontvankelijke) premie-aanvraag, een lopende handhaving, een garantie op een succesvolle en duurzame (her)bestemming, de houding van de eigenaar (voor zover gekend). Hierbij werd ook rekening gehouden met de huidige bouwfysische toestand. Een molen in perfecte staat zonder enige indicatie van toekomstige bedreigingen, kreeg voor dit criterium een positieve beoordeling, ook al ontbrak bijvoorbeeld een beheersplan. Omgekeerd is een beheersplan op zich niet voldoende voor een positief oordeel bij een molen in heel slechte staat.

Enkel in combinatie met concrete restauratieplannen en bijvoorbeeld een ontvankelijk verklaarde premie-aanvraag, is een positieve beoordeling gerechtvaardigd.

De **maal- of draaivaardigheid** werd negatief beoordeeld wanneer dit moeilijk te realiseren is, neutraal wanneer dit makkelijk te realiseren is en positief wanneer de molen al maal- of draaivaardig is. Voor molenrompen die het behouden (beschermen) waard zijn zonder maal- of draaivaardige restauratie werd dit criterium niet gebruikt.

De **windvang** ten slotte werd negatief beoordeeld in geval van een gesloten omgeving, neutraal bij een ruwe omgeving en positief bij een open omgeving. Bij deze beoordeling werd bovendien rekening gehouden met het type molen en de mate waarin de windvang voldoende is voor de werking. Voor een hoge stellingmolen kan een volledig gesloten omgeving toch voldoende zijn en kan de windvang dus neutraal of zelfs positief beoordeeld zijn. Ook dit criterium werd niet gebruikt bij rompen die het behouden (beschermen) waard zijn zonder maalvaardige restauratie en bij onttakelde windmolens die omgebouwd zijn tot mechanische maalderijen met erfgoedwaarde.

Figuur 16 Mevrouwmolen in Tiel: open molinotoop (foto: Elise Hooft, 12 juli 2020).

2.3.3 Een tussentijds resultaat

Uit dit desktoponderzoek van de 207 beschermde en potentieel beschermingswaardige windmolens blijkt dat ze algemeen hoog scoren op volledigheid en op samenhang tussen in- en exterieur (positief beoordeeld bij respectievelijk 77,8% en 75,3%). Op oorspronkelijkheid scoren ze veel minder goed met amper 56,5% positieve beoordelingen. Beide vaststellingen zijn mogelijk het gevolg van de materiële eigenheid van windmolens en de ingrijpende restauraties die windmolens de voorbije halve eeuw ondergingen, zowel in positieve als in negatieve zin. Verder valt op dat aan de directe en vooral de ruime omgeving relatief weinig positieve beoordelingen gegeven werden (respectievelijk 50,7 en 45,9%), een aanduiding dat deze context momenteel onvoldoende gevrijwaard is. Bij de bijkomende, meer pragmatische criteria springt vooral in het oog dat de windvang bij minder dan één derde van de

relevante molens positief wordt beoordeeld. Dit lijkt opnieuw een aanduiding dat vooral de omgeving van de windmolens onvoldoende gevrijwaard is.

oorspronkelijk:	- 13 (6,3%)	neutraal 77 (37,2%)	+ 117 (56,5%)
volledig:	- 26 (12,6%)	neutraal 20 (9,7%)	+ 161 (77,8%)
in-exterieur:	- 23 (11,1%)	neutraal 28 (13,5%)	+ 156 (75,3%)
directe omgeving:	- 19 (9,2%)	neutraal 83 (40,1%)	+ 105 (50,7%)
ruime omgeving:	- 45 (21,7%)	neutraal 67 (32,4%)	+ 95 (45,9%)
representatief:	- 08 (3,9%)	neutraal 71 (34,3%)	+ 128 (61,8%)
zeldzaam:	- 12 (5,8%)	neutraal 63 (30,4%)	+ 132 (63,8%)
bouwfysiek:	- 27 (13,0%)	neutraal 29 (14,0%)	+ 151 (72,9%)
beleving:	- 27 (13,0%)	neutraal 59 (28,5%)	+ 121 (58,5%)
toekomst:	- 13 (6,3%)	neutraal 59 (28,5%)	+ 135 (65,2%)
maalvaardig:	- 27 (14,9%)	neutraal 32 (17,7%)	+ 122 (67,4%) ²⁷
windvang:	- 22 (13,0%)	neutraal 93 (55,0%)	+ 54 (32,0%)²⁸

Wat de beoordeling van de individuele molens betreft, bleken er een 40-tal beschermde exemplaren waar er twijfels waren over de erfgoedwaarde of het behoudsperspectief. Deze groep van verder te onderzoeken windmolens werd vrij ruim gehouden zodat het onderzoek waar mogelijk het individuele geval kon overstijgen om te komen tot meer betekenisvolle en onderbouwde voorstellen. Bij het bepalen van het aantal molens dat in aanmerking kwam voor **verder onderzoek** werd bovendien ook rekening gehouden met pragmatische aspecten (beschikbare tijd en middelen). Wat de elf mogelijk beschermingswaardige windmolens betreft, werd beslist om deze alle elf verder te onderzoeken in functie van een eventuele bescherming.

2.3.4 Molenlandschappen

De evaluatie van de molenlandschappen maakte initieel geen deel uit van het onderzoek maar omdat al snel bleek dat dit een belangrijk hiaat vormde, werd getracht dit op te vangen via een bijkomende analyse. Op basis van de desktopscreening van de molens werden enkele tientallen molenlandschappen gedetecteerd als mogelijk waardevol. Daarnaast werden ook de 24 beschermde cultuurhistorische landschappen rond windmolens en een aantal van de 61 beschermde stads- en dorpsgezichten met windmolens aan een vergelijkende analyse onderworpen. Dit onderzoek verliep voornamelijk desktop (een vergelijking van de huidige toestand op Google Maps en Google Street View met historisch-cartografisch bronnenmateriaal), in combinatie met selectief veldwerk. De beoordeling gebeurde op basis van twee criteria die negatief, neutraal of positief werden gescoord.

Het eerste criterium is de aanwezigheid van **traditionele landschapkenmerken**. Hierbij is gekeken naar de bewaarde ruimtelijke samenhang tussen bijvoorbeeld de molen en molenaarshoeve, het gehucht of het dorp, maar ook met de ruimere omgeving, zoals de ligging op een heuvel en/of de aansluiting bij een traditioneel open bouwland. Ook de aanwezigheid van oorspronkelijke ontsluitingswegen, zoals buurtwegen, voetwegen of specifieke molenwegen, en de bewaarde veldkavelstructuur werden in rekening gebracht. Dit criterium werd negatief gescoord bij afwezigheid of sterke verstoring van traditionele landschapkenmerken (bijvoorbeeld toegenomen storende

²⁷ Bij 26 windmolens was dit criterium niet van toepassing.

²⁸ Bij 38 windmolens was dit criterium niet van toepassing.

bebouwing, ruilverkaveling, gewijzigd landgebruik), neutraal indien deze kenmerken weinig uitgesproken of gewijzigd aanwezig waren, en positief bij een gave bewaring ervan.

Het tweede criterium heeft betrekking op de **zichtrelaties op en rond de molenlocaties**. Indien die eerder onbeduidend zijn (bijvoorbeeld een lage molenromp die opgeslorpt is door bebouwing) is dit criterium negatief gescoord, bij bewaarde zichtrelaties (bijvoorbeeld een behouden hoge romp maar een verdwenen molenkap met ontbrekende wieken) kreeg de evaluatie een neutrale score. Dominante en beeldbepalende zichtrelaties (bijvoorbeeld een intacte molen met draaiende wieken ingeplant op een markante heuveltop) werden positief gescoord.

Indien beide criteria bij niet-beschermd molenlandschappen positief beoordeeld werden, is verder onderzoek naar de beschermingswaardigheid aangewezen. Hierbij zal rekening gehouden moeten worden met eventuele andere erfgoedstatuten (vastgesteld landschapsatlasrelict, erfgoedlandschap, stads- of dorpsgezicht, ...). Omgekeerd, indien beide criteria negatief scoorden bij beschermd molenomgevingen, lijkt een onderzoek naar een wijziging of opheffing van dit statuut gerechtvaardigd.

2.4 DEFINITIEVE EVALUATIE EN AANBEVELINGEN

Om te komen tot een definitieve evaluatie van het windmolenerfgoed, met hieraan gekoppeld een aantal algemene aanbevelingen evenals gedetailleerde voorstellen per molen (bijkomende beschermingen, opheffingen, wijzigingen van het beschermingsstatuut, afbakening of beheersdoelstellingen, opname van cultuuroederen, ...) werd in de laatste fase gekozen voor selectief doorgedreven onderzoek naar een aantal molens, evenals een breder archief- en literatuuronderzoek en een publieksonderzoek.

2.4.1 Gericht onderzoek naar individuele molens

De elf mogelijk beschermingswaardige windmolens en de 40 beschermd windmolens waarvan de erfgoedwaarde of het behoudsperspectief ter discussie stond op basis van de vergelijkende analyse, werden in deze fase intensiever onderzocht. Dit onderzoek omvatte in de eerste plaats archiefwerk in het beschermings- en beheersarchief van het agentschap. Daar waar relevant en mogelijk – ook veiligheid en de toelating van de eigenaar en gebruiker speelden hier uiteraard mee – werd een plaatsbezoek gebracht aan de molensite. Bij een aantal molens werd tijdens deze plaatsbezoeken een quick-scan van de bouwfysische toestand uitgevoerd door de molenspecialisten van Monumentenwacht Vlaanderen. Ten slotte omvatte deze fase ook maximaal overleg met de eigenaar en de betrokken lokale overheden, evenals een terugkoppeling met de erfgoedgemeenschap (de molenverenigingen Molenforum Vlaanderen en Levende Molens). Intern werden de voorstellen teruggekoppeld met de betrokken erfgoedconsulenten en de onderzoekers Bouwkundig Erfgoed.

2.4.2 Archief- en literatuuronderzoek²⁹

Om inzicht te krijgen in zowel de historiek van de erfgoedzorg voor windmolens, als in de actuele erfgoedwaarde en uitdagingen ervan, werden een aantal archieven systematisch doorgenomen. Het net geïnventariseerde, uitgebreide archief van het sub-comité Molens van de Koninklijke Commissie

²⁹ Voor een gedetailleerde lijst van gebruikte publicaties wordt verwezen naar de bronnenlijst van dit rapport.

voor Monumenten en Landschappen beslaat de periode 1923-1965 en bleek een belangrijke bron voor de beginperiode van het erfgoedbeleid inzake molens in Vlaanderen. Een tweede, meer recent archief is afkomstig van de Rijksdienst Monumenten & Landschappen waarbinnen tijdens de jaren zeventig een vakafdeling voor Industriële Archeologie en Molenzorg werd opgericht. Dit archief bestrijkt de periode vanaf eind jaren 1970 tot begin 21ste eeuw, een periode van heropbloei van het windmolenerfgoed, waarbij tientallen windmolens gered werden van verval door maalvaardige restauraties. Beide archieven boden niet alleen een zicht op de evolutie van de erfgoedzorg, maar bevatten ook heel wat inzichten die vandaag nog steeds relevant zijn. Voor de geschiedenis van de erfgoedzorg voor windmolens in Vlaanderen werd verder gebruik gemaakt van de licentiaatsthesis van Fanny Delaey (2004) en twee meer algemene onderzoeken van het agentschap Onroerend Erfgoed over de historiek van het beschermen in Vlaanderen, respectievelijk door Lynn Declercq (2017) en Jelle Lisson (2021).

Voor de uitdagingen van het windmolenerfgoed kon teruggevallen worden op artikels uit tijdschriften zoals *Molenecho's* en teksten van verschillende medewerkers en oud-medewerkers van het agentschap, zoals de licentiaatsthesis van Jo De Schepper uit 1984 over molinotopen rond windmolens in Vlaanderen, een artikel van Leni Thiers over windvang uit 2013 en de publicatie *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaaldertijen in Vlaanderen (1850-1950)* van Frank Becuwe uit 2009. Daarnaast bevat het digitale archief van het agentschap heel wat recente, niet-gepubliceerde (grijze) literatuur, waaronder visieteksten, nota's en richtlijnen, bijvoorbeeld over de maalvaardigheid van molens. Internationaal werd de blik om pragmatische en inhoudelijke redenen vooral op Nederland gericht. Hierbij dient in de eerste plaats de nota van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit 2011 vermeld, getiteld: *Een toekomst voor molens. Uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens*. Aansluitend biedt een artikel van Jos Bazelmans uit 2012 een kritische lezing van de omgang met het windmolenerfgoed in Nederland de voorbije decennia waarbij erfgoedwaarde al te vaak opgeofferd werd voor een optimale werking van de molens. Maar ook artikels van andere Nederlandse auteurs zoals Gijs van Reeuwijk (over molinotopen) en Paul Groen (over het langetermijndenken) bevatten waardevolle input.

2.4.3 Maatschappelijk draagvlak

Sinds enkele jaren wordt in toenemende mate geijverd voor het betrekken van erfgoedgemeenschappen in de erfgoedzorg. Zo definieerde de Faro Kaderconventie van 2005 het betrekken van de maatschappij als één van de cruciale doelstellingen, zowel bij het beheer, het behoud als het definiëren van erfgoed. In het kader van dit onderzoek werd eerst en vooral vertrokken vanuit de erfgoedverenigingen. Zoals gezegd leunde de desktopscreening voor een groot deel op de website van *Molenecho's* die door de molenerfgoedverenigingen werd opgezet. Daarnaast werd het onderzoek en de tussentijdse resultaten meermaals teruggekoppeld met Molenforum Vlaanderen en Levende Molens. Molenforum Vlaanderen verenigt de meeste molenverenigingen en molenmusea. Het zet moleneigenaars er toe aan om hun cultureel erfgoed te restaureren en te onderhouden, adviseert en verleent steun bij de samenstelling van onderhouds- en restauratiedossiers en geeft desgevraagd praktische steun bij de uitvoering ervan. Daarnaast organiseert het Molenforum ook molendagen en een molenaarscursus, samen met Levende Molens. Levende Molens ontplooit een gelijkaardige werking maar is eerder gericht op het oosten van Vlaanderen.

Wat het brede publiek betreft, voerde het agentschap in 2020 al onderzoeken uit naar het draagvlak en de betalingsbereidheid voor onroerend erfgoed. Uit dit laatste onderzoek bleek dat de

respondenten niet enkel belang hechten aan de eigen gebruikswaarden maar ook aan de waarde(n) van onroerend erfgoed voor de toekomstige generaties. Specifiek voor molens werd vastgesteld dat mensen dit type relatief vaak associëren met onroerend erfgoed maar dat de betalingsbereidheid ervoor eerder laag is, vergeleken met ander onroerend erfgoedtypes.³⁰

Om meer gedetailleerd te peilen naar de houding van zowel de erfgoedbetrokkenen als het bredere publiek ten opzichte van windmolens werd in het kader van dit onderzoek een online enquête opgemaakt in overleg met twee molenverenigingen en een achttal ‘molengemeenten’, verspreid over Vlaanderen. ‘Molengemeenten’ zijn gemeenten waar zich twee of meer beschermde windmolens bevinden.³¹ Deze online enquête liep van 28 januari tot 8 maart 2021 en werd zo breed mogelijk verspreid door het agentschap Onroerend Erfgoed en door de molenverenigingen en -gemeenten.³² Ruim 700 reacties werden verzameld.

De enquête beoogde niet een representatieve doorsnede van de Vlaamse bevolking te bereiken. Door het onbezoldigd karakter van deelname en de manier waarop de enquête verspreid werd, viel te verwachten dat vooral liefhebbers van traditionele windmolens deze enquête zouden invullen. Dit werd ook bevestigd. De vraag of traditionele windmolens in Vlaanderen waardevol erfgoed vormen, werd door ruim 99% van de respondenten positief beantwoord. Tekenend is ook dat bijna alle deelnemers de volledige enquête invulden (ook al werd duidelijk aangegeven dat er slechts drie ‘verplichte’ vragen waren) en ook de optionele open vragen kregen elk tussen de 100 en 200 antwoorden, wat wijst op een grote betrokkenheid van de respondenten.

Ruim de helft van de respondenten (61% of 434 personen) omschrijft zichzelf als geïnteresseerde burger. Bijna een kwart (24% of 171 personen) is rechtstreeks betrokken als moleneigenaar, vrijwillige molenaar, molinoloog en/of bestuurder van een molenvereniging. De overige 15% zijn ambtenaren, zowel medewerkers van lokale en provinciale overheden (9% of 62 personen) als medewerkers van het agentschap Onroerend Erfgoed (6% of 39 personen). In de meeste gevallen wijken de antwoorden per deelgroep echter weinig af van de algemene antwoorden. Indien wel, worden de afwijkende resultaten verder vermeld voor “molenaars” (tweede groep) en voor “ambtenaren” (derde en vierde groep samen).

Een vijftal vragen ging specifiek in op de **(erfgoed)waarde van windmolens**. Om te beginnen werd gepeild naar wat een **bezoek aan een traditionele windmolen de moeite waard** maakt.³³ Cruciaal hierbij blijkt dat de molen binnen kan bezocht worden (een absolute voorwaarde voor ruim de helft en slechts voor 1% onbelangrijk). Ook belangrijk is dat de molenwieken draaien (voor slechts 4% onbelangrijk) en dat de molen maalt (voor slechts 6% onbelangrijk). Verder blijkt vooral betekenisvolle ‘randanimatie’ zoals een werkende bakoven van belang (een meerwaarde voor 73% en een absolute voorwaarde voor 9%) en de mogelijkheid om producten zoals bloem te kopen (meerwaarde voor 63% en absolute voorwaarde voor 12%). De aanwezigheid van horeca is minder doorslaggevend (voor iets meer dan de helft van de respondenten onbelangrijk en slechts voor 4% een absolute voorwaarde).

³⁰ LIEKENS, PLEVOETS, LIZIN e.a. 2020, 36, 54 en 70.

³¹ Meer bepaald molenverenigingen Molenforum Vlaanderen en Levende Molens. Molengemeenten en IOED’s (minimum één uit elke provincie, twee uit westelijke provincies met meer windmolens): Aarschot, Evergem, IOED k.ERF (met o.a. Meerhout en Geel), Kortemark, IOED 4-sprong (Oosterzele) , Pelt, Ruiselede.

³² Het agentschap gebruikte hiervoor de interne en externe online nieuwsbrief en Facebookpagina, de molenverenigingen en -gemeenten zowel online nieuwsbrieven als drukwerk (gemeentebladen).

³³ Opgave van acht factoren en één vrij in te vullen factor waarbij telkens kon gekozen worden voor “onbelangrijk”, “meerwaarde” en “absolute voorwaarde”.

Wat de locatie van de molens betreft, lijkt de voorkeur uit te gaan naar een brede spreiding, eerder dan de concentratie in ‘molengemeenten’. Het illustreert het belang dat veel mensen hechten aan de nabijheid van dit erfgoed. Dat de gemeente of streek waar de windmolen zich bevindt nog rijk is aan windmolens, is onbelangrijk voor een meerderheid (54%) en slechts voor 8% een absolute voorwaarde. Dat de molen zich in de buurt (eigen gemeente) bevindt, bleek daarentegen voor 48% een meerwaarde en voor 15% zelfs een absolute voorwaarde. Uit de ruim 100 relevante reacties op de vraag naar andere factoren blijkt in de eerste plaats het belang van het informatieve-educatieve aspect (infoborden, QR-code en vooral een goede gids-molenaar). Andere zaken die regelmatig aangehaald worden, zijn de ligging aan fiets- en wandelroutes, de waarde van het landschap, de organisatie van evenementen, de authenticiteit van de molen en de toegankelijkheid ervan (regelmatige openingsuren).

Een volgende vraag peilde naar **de belangrijkste erfgoedwaarden** die aan deze molens gekoppeld worden.³⁴ Dit bleken de historische, de industrieel-archeologische, de culturele en de technische waarde (elk door meer dan twee derden aangeduid). Bij molenaars springt de technische waarde er enigszins uit (86%). De volkskundige en de ruimtelijk-structurende waarde worden beiden door iets meer dan de helft van de respondenten aangeduid (de ruimtelijk-structurende waarde door twee derden van de ambtenaren), de esthetische waarde door ruim 44%, de sociale waarde door iets meer dan een kwart. Enkele tientallen respondenten vermelden ook andere waarden. Hierbij wordt meermaals verwezen naar de betekenis die windmolens kunnen spelen als een toekomstgericht model voor duurzaamheid en ambachtelijkheid (de korte keten) en de emotionele (vaak familiale) band van de respondenten met windmolens, waaruit een zekere trots spreekt.

Een **traditioneel landschap** (zoals bewaarde open bouwlanden) is duidelijk belangrijk voor de erfgoedwaarde en beleving van een windmolen. 57% vindt dit een duidelijke meerwaarde en 39% zelfs een absolute voorwaarde. In mindere mate geldt dit ook voor **omgevende elementen** zoals de molenaarswoning, mechanische maalderij en rosmolen, wat voor 81% van de deelnemers een duidelijke meerwaarde is en voor 9% een absolute voorwaarde.

De invloed van **aanpassingen uit de periode 1850-1950** (zoals motorisering of wiekverbeteringen) op de erfgoedwaarde van een windmolen, wordt minder eenduidig positief beoordeeld. Amper 42% vindt dit een duidelijke meerwaarde, volgens de helft van de respondenten heeft dit weinig of geen belang voor de erfgoedwaarde en 8% beoordeelt deze aanpassingen zelfs als negatief voor de erfgoedwaarde. Molenaars schatten dit positiever in: voor 63% van hen is dit een duidelijke meerwaarde en slechts een kleine 4% ziet het als een negatieve factor voor de erfgoedwaarde.

Een tweede reeks vragen ging dieper in op het beheer van of de omgang met windmolens als erfgoed. Een eerste vraag peilde naar de wenselijkheid van het verplaatsen van windmolens. Volgens ruim 82% van de respondenten mogen windmolens met erfgoedwaarde **verplaatst** worden (bij molenaars is dit 90%, bij ambtenaren zelfs 93%) maar dit dient wel gerelativeerd te worden. Bij de vraag naar prioriteiten inzake het budget voor windmolenerfgoed (zie verder) scoorde dit immers het laagst. Bovendien kan voor ruim drie kwart van de respondenten zo’n verplaatsing enkel onder strikte

³⁴ Met een gesuggereerd maximum van vijf op negen keuzemogelijkheden waarvan één vrij in te vullen. De waarden zelf werden niet vermeld maar wel volgende omschrijvingen: “ze tonen de geschiedenis” (historische waarde), “ze tonen hoe men vroeger windkracht aanwendde bij de productie” (industrieel-archeologische waarde), “ze maken deel uit van onze cultuur” (culturele waarde), “ze illustreren een technische evolutie” (technische waarde), “ze herinneren aan lokale verhalen, gebruiken en legenden” (volkskundige waarde), “ze zijn mooi” (esthetische waarde), “ze bepalen hoe de omgeving eruit ziet” (ruimtelijk-structurende waarde), “ze brengen mensen samen” (sociale waarde) en “andere”.

voorwaarden: voor 63% enkel als dit de molen zelf ten goede komt (bij molenaars is dit zelfs 83%), voor een 25% enkel bij molens die ook vroeger regelmatig verplaatst werden (de houten standaardmolens) en een 20% vindt dat zo'n verplaatsing beperkt moet worden in afstand (bijvoorbeeld tot hetzelfde perceel of dezelfde gemeente). 15% stelt ook als voorwaarde dat de molen verplaatst wordt naar een plek waar vroeger al een windmolen stond en 6% stelt nog andere voorwaarden. Uit de open vraag naar die andere voorwaarden komt vooral naar voor dat men het verplaatsen van windmolens echt als een laatste optie beschouwt, die enkel mag overwogen worden als dit de erfgoedwaarde van de molen ten goede komt én rekening houdend met de erfgoedwaarde van de huidige en toekomstige omgeving.

De vraag of molens op hun bestaande locatie mogen **aangepast worden in functie van windmaalvaardigheid** (door ophoging van de molenberg of wiekverbeteringen) wordt door iets meer dan de helft van de respondenten eenduidig positief beantwoord en door 26% negatief. 23% koppelt hier bepaalde voorwaarden aan (bij ambtenaren 37%). De vraag naar welke voorwaarden lokte opvallend veel reacties uit. Belangrijk voor velen lijkt dat ophoging en wiekverbeteringen enkel kunnen indien verbeteringen in de omgeving (zoals snoeien) uitgeput zijn. Omgekeerd mogen ophogingen of wiekverbeteringen (net zoals verplaatsingen) niet toegepast worden in functie van de ontwikkeling van die omgeving.

Vrijwel iedereen (98%) is het erover eens dat er beperkingen nodig zijn in de omgeving van werkende windmolens om de **windvang** te garanderen. 51% vindt dat er een compromis gezocht moet worden tussen de ontwikkeling van de omgeving en een minimale windvang. 47% pleit zelfs voor het strikt toepassen van de regels in functie van windvang (bouwverbod in een straal van 100 m rond de molen en bouwbeperkingen in een straal van 400 m). Bij molenaars pleit twee derden voor een strikte toepassing van dit principe en één derde voor een meer genuanceerd compromis.

Bij een **maalvaardige restauratie** dient het behoud van de meest waardevolle historische toestand voorop te staan voor ruim drie kwart van de respondenten. Slechts 23% verkiest een optimale maalvaardigheid. Ook bij molenaars pleit nog bijna 63% voor behoud van de meest waardevolle historische toestand.

Herbestemming van een windmolen moet kunnen voor 81% van de respondenten maar voor minder dan 8% is dat onvoorwaardelijk. Een kleine helft vraagt dat de molen kan blijven malen en/of dat de molen kan bezocht worden. 16% stelt andere voorwaarden. Deze gaan vooral in op concepten van authenticiteit en herkenbaarheid. Molenaars staan relatief minder open voor herbestemmingen (maar toch 66% is vóór), ambtenaren meer (met 91% voorstanders).

Ten slotte werd de vraag gesteld naar **de optimale verdeling van het budget voor windmolenerfgoed**.³⁵ Absolute prioriteit blijkt hier het onderhoud van beschermde molens (85%). Twee acties die ook een ruime meerderheid behaalden, zijn het beschermen van het molenlandschap en de molenomgeving (66%, bij ambtenaren 74%) en het maalvaardig restaureren van beschermde molens (64%, bij molenaars 83%). Het heropbouwen van gedemonteerde molens werd als prioriteit aangeduid door 37%, het garanderen van de windmaalvaardigheid op de bestaande locatie door 33% (bij molenaars 53%), het beschermen van extra windmolens door 24%, het bewaren van de technische vernieuwingen en mechanisering uit de periode 1850-1950 door 23%. Het verplaatsen van

³⁵ Acht opties, met een gesuggereerd maximum van vier.

beschermde molens in functie van maalvaardigheid werd slechts door 7% naar voor geschoven als een prioriteit.

Figuur 17 Sint-Karelsmolen in Veurne (foto: Jo Van Massenhove, 18 juli 2020).

3 HET BESCHERMDE WINDMOLENERFGOED IN VLAANDEREN VANDAAG

3.1 EEN GESCHIEDENIS³⁶

3.1.1 De aanloop (1914-1939)

Windmolens zijn vandaag niet weg te denken uit het onroerend erfgoed van Vlaanderen maar dat is niet altijd zo geweest. In het standaardwerk van Herman Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940* worden de windmolens pas in de epiloog heel kort vermeld, ter illustratie van het weinig systematische klasseringsbeleid in de jaren 1930.³⁷ Tot de Eerste Wereldoorlog was er inderdaad amper aandacht voor de erfgoedwaarde van windmolens in Vlaanderen, met uitzondering van enkele buitenstaanders zoals de Franse schrijver Victor Hugo die in zijn reisverslagen van België (1837-1871) meermaals molens beschreef. Ook vanuit de officiële monumentenzorg was er in die periode weinig of geen erkenning van windmolens, waarschijnlijk omdat deze molens in de eerste plaats beschouwd werden als instrumenten met een economisch nut. Bovendien werden molens met erfgoedwaarde, net zoals boerderijen, gerekend tot het domein van de folklore, eerder dan de monumentenzorg.³⁸ Een lijst van 1.771 monumenten en landschappen die de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) in 1914 opstelde, telde slechts één windmolensite, met name de stadsomwalling van Brugge.³⁹

Met de definitieve overschakeling van natuurlijke op mechanische kracht tijdens de tweede helft van de 19de eeuw verdwenen de wind- en watermolens als symbolen van de oude rurale maatschappij systematisch uit het vertrouwde landschap. Ontwikkelingen zoals het oprukken van de bebouwing en het verval van het oude wind(vang)recht (waardoor tal van windmolens van hun vrije windvang werden afgesneden) versterkten nog deze evolutie.⁴⁰ Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden bovendien heel wat molens (net zoals kerktorens) opgeblazen door het Belgische en Duitse leger opdat ze niet langer als observatiepost of mikpunt konden gebruikt worden. Zo bleven in de frontstreek rond leper slechts twee van de 65 windmolens over.⁴¹ Na de oorlog pleitten sommigen voor de heropbouw van deze molens als onderdeel van het productieve, rurale landschap. Hiervoor diende men wel technische vernieuwingen door te voeren zoals het verdekken van de wieken om het rendement op te drijven. In Nederland werd in 1923 de vereniging *De Hollandsche Molen* opgericht met als expliciete doelstelling het bij de tijd brengen van molens door middel van innovaties.⁴² In België was Alfred Ronse hiervan de grootste voorstander. Ronse was burgemeester van Gistel en als toegevoegd Hoog Koninklijk Commissaris nauw betrokken bij de wederopbouw van de Westhoek. Hij behandelde deze heropbouw van windmolens ook in zijn boek *Fermes, Types et Constructions Rurales en West-Flandre* uit 1918. In realiteit werden echter weinig vernielde windmolens heropgebouwd, en koos men vooral

³⁶ Gebaseerd op KCML-archief, sub-comité molens (agentschap Onroerend Erfgoed), tenzij anders vermeld.

³⁷ STYNEN 1998, 277.

³⁸ Zie: BAZELMANS 2012, 2-17.

³⁹ DELAEY 2004, 24-25; LISSON 2021, s.p.

⁴⁰ LINTERS 1987, 129-130.

⁴¹ VERPAALLEN J. 1995: *Molens van de frontstreek*, Veurne, 11-12 en CORNILLY J. 2003: *Beschermde monumenten en landschappen in de provincie West-Vlaanderen*, Brugge, 15, beide geciteerd in: DELAEY 2004, 26.

⁴² S.N. 2011, 13.

voor het verplaatsen van nog bestaande windmolens uit het bezette gebied als bedrijfsklare werktuigen.⁴³

Figuur 18 Sint-Janshuismolen en Bonne Chière in Brugge (foto: Hannelore Decoodt, 5 maart 2021).

Ronse had echter ook aandacht voor de erfgoedwaarde van deze windmolens, zowel historisch als esthetisch-landschappelijk.⁴⁴ Medestanders vond hij bij kunstenaars en schrijvers die het belang van de windmolen voor het Vlaamse landschap in de verf zetten zoals Cyriel Buysse die een schaalmodel van een houten staakmolen liet optrekken vlakbij zijn woning in Sint-Martens-Latem.⁴⁵ Het zinloos neerhalen van de Tiegemmolen, één van de oudste standaardmolens in Vlaanderen, leidde tot zwaar protest van de schilder Valerius De Saedeleer en de schrijver Stijn Streuvels die aan deze ‘aanslag’ de novelle *De terechtstelling van een onschuldige* wijdde. Ook enkele organisaties ontdekten de erfgoedwaarde van deze traditionele windmolens, in de eerste plaats de Koninklijke Vereniging tot behoud van Natuur- en Stedschoon (KVNS). Deze vereniging benadrukte vooral de waarde van de windmolen als landschappelijk element, maar ook zij pleitte er aanvankelijk nog voor om deze molens te redden door ze actueel te houden. Samen met de beroepsvereniging het Landelijk Verbond der Middelgrote en Kleine Maalderij zocht de KVNS naar technische verbeteringen voor de molens zodat molenaars konden blijven concurreren met de mechanische maalderijen.⁴⁶ Het beeld dat de

⁴³ Bijvoorbeeld van Deerlijk naar Harelbeke en van Pittem naar Langemark (DELAEY 2004, 26-27).

⁴⁴ DELAEY 2004, 42-43.

⁴⁵ Zie: STREUVELS S. 1934: *De landsche woning in Vlaanderen*, Amsterdam, 11-12 (in: DELAEY 2004, 38). Tekenend is ook het protest van Stijn Streuvels en schilder Valerius De Saedeleer tegen het feit dat de houten Belzeubmolen in Anzegem in 1936 vernield werd in het kader van filmopnames (zie: <https://www.molenechos.org/verdwenen/molen.php?nummer=4952>).

⁴⁶ DELAEY 2004, 41.

Nederlandse molendeskundigen Van Rijckevorsel en Van Bussel in 1938 schetsten na hun rondrit door Vlaanderen en bezoek aan hun Vlaamse collega Alfred Ronse, was echter allesbehalve opbeurend: *“hier en daar staat een peperbus met afgenomen wieken, of op een heuvelrug staat een oude stenderd kaste (staakmolen) te treuren, eerbiedwaardige resten trouwens en dragers van veel romantiek, afwachting of soms een liefdevolle hand komt, die het wrakke en krakend geheel nog op tijd zal ondersteunen”*.⁴⁷

3.1.2 Beschermingen (1939-2016)

Journalist Abraham Hans pleitte al in 1923 in het tijdschrift van de KVNS voor overheidssteun en een wettelijke regeling betreffende het molenbehoud en ook Alfred Ronse was hier voorstander van.⁴⁸ Al tijdens de 19de eeuw werd onroerend erfgoed in België officieel opgelijst door de Koninklijke Commissie voor Monumenten (°1835) en vanaf 1872 gebeurde dat in verschillende klassen. Deze ‘klassering’ was echter vooral sensibiliserend, hoewel er in bepaalde gevallen ook restauratiesubsidies aan gekoppeld werden.⁴⁹ Op een juridische bescherming als monument of landschap was het wachten tot de wet van 7 augustus 1931 en het zou nog duren tot 1939 voor de eerste windmolen werd beschermd als monument (de Kalfmolen in Knokke-Heist).

Figuur 19 Kalfmolen op de Graaf Jansdijk in Knokke, in 1928 aangekocht door ‘Les amis de la Commission Royale des Monuments et des Sites’ (foto: Hannelore Decoodt, 13 juni 2021).

⁴⁷ S.N. 1939, *De Belgische Molenaar*, 34.2, 11.

⁴⁸ HANS A. 1923: Onze Vlaamsche molens. Voor hun behoud, *Maandlijksch Bulletin der Vereeniging tot behoud van Natuur- en Stedschoon*, 2.6, 89-90 (geciteerd in: DELAEY 2004, 41).

⁴⁹ STYNEN 1998, 172.

Toch werden er vanuit de officiële monumentenzorg al vroeger initiatieven genomen voor het behoud van het windmolenerfgoed. De KCML en haar provinciale comités maakten al tijdens de jaren 1920 meermaals moleninventarissen op die voornamelijk focusten op de landschappelijke waarde van de molens.⁵⁰ In 1938 vroeg de bevoegde minister van Openbaar Onderwijs aan de KCML of er windmolens waren met erfgoedwaarde waarvoor een tussenkomst van zijn departement in de onderhoudskosten gerechtvaardigd was. De KCML gaf deze vraag door aan haar provinciale comités en specificeerde of er molens waren die een bescherming verdienden (volgens de wet van 7 augustus 1931). Ze voegde er wel aan toe dat deze wet sterk beperkt was door de overheid, in het bijzonder voor privé-eigendommen, en dus enkel kon toegepast worden op constructies met een uitzonderlijk belang (*intérêt exceptionnel*). Datzelfde jaar nog richtte de KCML een sub-comité op voor het behoud van molens (met niet alleen leden van de KCML en haar provinciale comités maar ook vertegenwoordigers van de *Touring Club de Belgique* en de *Vlaamse Toeristenbond* (Stan Leurs) en molenspecialisten Alfred Ronse en De Pillecijn die een eerste lijst van te behouden molens opstelden.⁵¹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog vormde de schaarste aan materialen een belangrijke nieuwe bedreiging voor traditionele windmolens – ze werden verkocht als hout voor meubels en brandstof – maar de oorlog betekende ook een doorbraak voor hun behoud. Zo zorgde de oorlog er voor dat de afbraak van een aantal molens werd uitgesteld in functie van de voedselvoorziening.⁵² Meest opvallend is dat er tijdens de oorlog 87 windmolens werden beschermd als monument, een enorm aantal rekening houdend met het feit dat er op 31 december 1939 nog maar 717 geklasseerde monumenten waren.⁵³ Daarnaast werden tijdens de oorlog verschillende andere voorstellen gedaan voor het behoud van de windmolens. Zo stelde de bevoegde minister voor om niet-beschermd windmolens in goede staat te houden door tussenkomst van andere departementen (Landbouw en Voedselvoorziening, Economische Zaken, Verkeerswezen). De KCML bepleitte premies voor restauraties én modernisering (zoals wiekverbeteringen) en een algemeen verbod op afbraak van windmolens zonder toelating. Deze voorstellen haalden het niet maar ze wijzen wel op de aandacht voor de specificiteit van dit erfgoed.

Vaak wordt deze plotse aandacht voor windmolens als erfgoed tijdens de Tweede Wereldoorlog gelinkt aan oneigenlijke motieven. Zo zouden sommige windmolens ook beschermd zijn als monument omwille van hun militair belang als observatiepost, trigonometrisch punt voor de artillerie en gecodeerd communicatiemiddel (via de wieken).⁵⁴ Dit zou verklaren waarom kort na de oorlog tientallen beschermingen opgeheven werden.⁵⁵ Het is inderdaad zo dat de Duitse bezetter expliciet vroeg om historische windmolens te beschermen maar dit lijkt eerder ingegeven door een cultuurpolitieke strategie (propaganda) en de effectieve bedreiging van dit erfgoed, dan door hun vermeend militair belang.⁵⁶ Oneigenlijke motieven blijken ook nergens uit het archief van de KCML (sub-comité molens) dat zeer uitvoerig ingaat op de beschermingen en deklasseringsprocedures in de jaren veertig en vijftig. Officieel worden de opheffingen na de oorlog steeds gemotiveerd vanuit

⁵⁰ DELAEY 2004, 41.

⁵¹ DELAEY 2004, 42; L. DEVLIEGHER, *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen ...*, p. 16.

⁵² DELAEY 2004, 43.

⁵³ LISSON 2021, s.p.

⁵⁴ Volgens sommigen was dit een vorm van verzet (DE CLERCQ 2017, 24; BRUGGEMAN, J. (ed.), *Werken met molens*, s.l., 1996, 158) maar het was eerder een vorm van collaboratie.

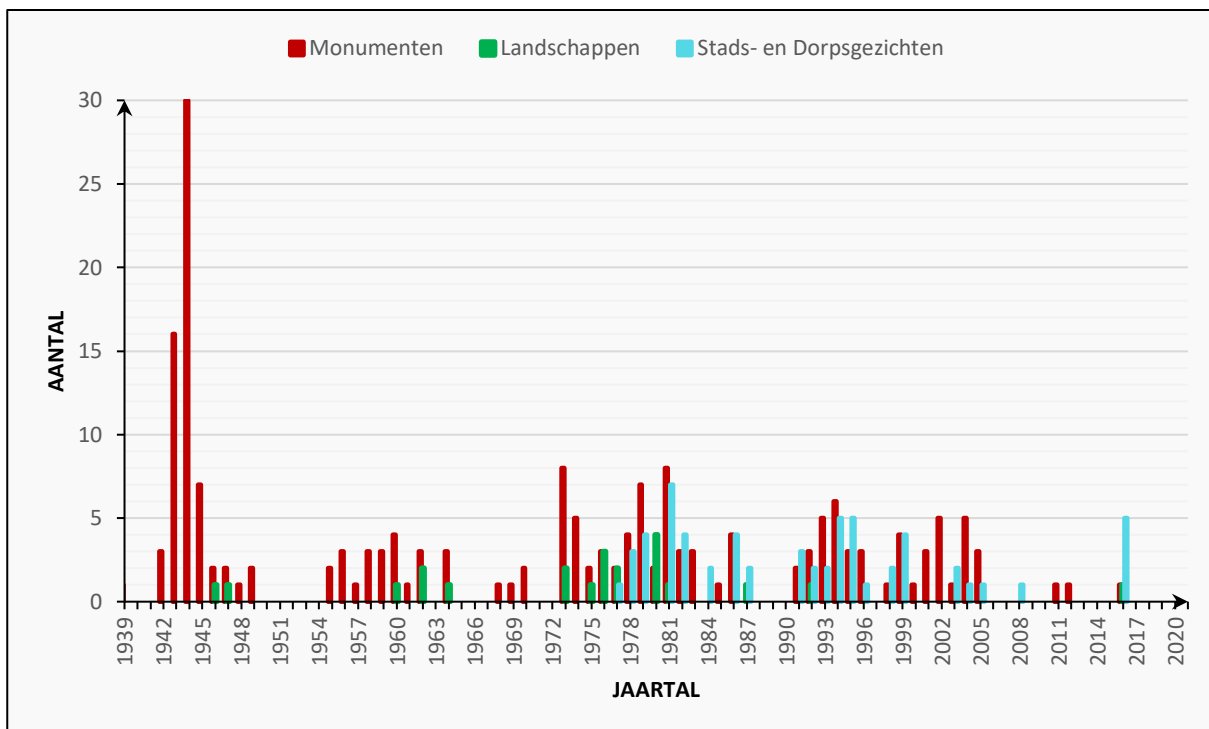
⁵⁵ LISSON 2021, s.p.

⁵⁶ Het is ook zo dat een aantal tijdens de oorlog opgestarte beschermingsprocedures in 1945 worden stopgezet omdat de tijdens de bezetting opererende overheden in België beschouwd werden als onwettig (bv. agentschap Onroerend Erfgoed, Beschermingsarchief KCML, Guillotinemolen in Oosterzele).

onherstelbare aantastingen (sloop, instorting of brand) of het algemeen belang, nooit als een rechtzetting van oneigenlijke beschermingen (zie 3.1.3). En ook uit interne correspondentie over deze klasseringen (en later de deklasseringen) blijkt nergens dat deze militair gemotiveerd waren.⁵⁷ Het belangrijkste motief voor de bescherming van windmolen tijdens de Tweede Wereldoorlog lijkt effectief de (late) erkenning van hun erfgoedwaarde en de acute bedreiging.

Ook na de oorlog werden trouwens nog heel wat extra windmolens beschermd (een 40-tal monumenten en vijf landschappen in de periode 1946-1969).⁵⁸ Vanaf eind jaren 1940 is er opnieuw in toenemende mate een vraag naar klassering van en restauratiepremies voor windmolens. Begin jaren 1950 wordt het sub-comité windmolens van de KCML opnieuw geactiveerd (met Alfred Ronse en Marcel Braet als molenspecialisten), deze keer in functie van zowel deklassering als klassering (lijsten). In 1954-1955 voerde het Nationaal Instituut voor Statistiek een telling uit van wind- en watermolens wat ongetwijfeld gemotiveerd werd door en bijdroeg tot een bewustwording van de snelle verdwijning van deze gebouwtypen. In de jaren 1962-1963 was er opnieuw heel wat discussie. Zo pleitte de KCML er voor om elke opheffing gepaard te laten gaan met een nieuwe bescherming, zodat het beschermde bestand van windmolens op peil zou blijven. Men vroeg ook expliciet dat de beschermde windmolens gerestaureerd zouden worden, indien nodig zelfs na onteigening.

Figuur 20 Chronologisch overzicht van de bescherming van windmolens en hun omgeving (agentschap Onroerend Erfgoed, 2021).

De jaren 1970 zijn in vele opzichten een scharniermoment voor de erfgoedzorg in Vlaanderen, met een regionalisering van de bevoegdheid, het op kruissnelheid komen van de systematische geografische inventarisatie van het bouwkundig erfgoed en een nieuwe regelgeving: het Vlaamse decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van Monumenten en Stads- en Dorpsgezichten. Algemeen nam in deze

⁵⁷ Uit die interne correspondentie blijkt wel dat de deklasseringen begin jaren vijftig ook gemotiveerd werden vanuit de beperkte financiële middelen.

⁵⁸ LISSON 2021, s.p.

periode de aandacht toe voor recenter erfgoed (periode 1800-1940) en hiermee verbonden gebouwentypen, in de eerste plaats industrieel erfgoed. Binnen de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg (RML) werd een afzonderlijke vakafdeling opgericht: het Bureau voor Industriële Archeologie en Molenzorg.⁵⁹ De zorg voor het windmolenerfgoed kreeg hierdoor een nieuwe impuls (met 63 beschermingen in de jaren 1970-1980).⁶⁰ En er volgden ook provinciale initiatieven zoals de publicatie “De molens in West-Vlaanderen” van Luc Devliegher uit 1984. De nadruk die gelegd werd op de industrieel-archeologische waarde van de molen als werkende machine (eerder dan op de historische of esthetische waarde) had een diepgaande invloed op de omgang. Het betekende de start van een brede campagne van vaak ingrijpende restauraties met een focus op ambachtelijke en technische kennisoverdracht die tot het begin van de 21ste eeuw zou aanhouden.

Figuur 21-22 't Meuleke dal en Huisekoutermolen in Kruisem, beschermd landschap sinds 1977 en 1980 (foto: Julie Verhelst, 2 juni 2020).

De bescherming van **molenomgevingen** verloopt relatief verspreid met twee beschermingen als cultuurhistorisch landschap in de jaren veertig, drie in de jaren zestig, acht in de jaren zeventig en acht

⁵⁹ De oprichting van de ‘Werkgroep Industriële Archeologie’ aan de Universiteit Gent in 1971, van het ‘Centrum voor Industriële Archeologie’ in 1974 en van de vzw ‘Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie’ in 1978 (LISSON 2021, s.p.).

⁶⁰ LISSON 2021, s.p.

tussen 1980 en 2016. Vaak zijn dit beperkt afgebakende landschappen die vooral de open ruimte (in functie van windvang) en de gebouwde context beschermden, bij gebrek aan instrumenten qua ruimtelijke ordening. Van 1977 tot 2016 kwamen daar ook 61 stads- en dorpsgezichten bij, gemiddeld een tweetal per jaar en sinds de eeuwwisseling in totaal tien. In vele gevallen (36) werd een bescherming van de molen als monument na 1976 gecombineerd met een bescherming van de omgeving als stads- of dorpsgezicht. 21 als monument beschermde windmolens werden nadien met een stads- of dorpsgezicht omgeven, maar de molenomgeving vormde hier niet steeds de reden van de bescherming.

De reden voor de bescherming staat immers tot aan het begin van de jaren 1990 vaak niet geëxpliciteerd in de beschermingsbesluiten maar is soms wel impliciet te achterhalen op basis van de afbakening, het inhoudelijke dossier en natuurlijk de **gebruikte erfgoedwaarden**.⁶¹ Die toekenning van erfgoedwaarden bij de bescherming van windmolens en molenlandschappen is echter heel tijdsgebonden. In de jaren dertig werd vooral verwezen naar de pittoreske en archeologische waarde van windmolens maar bij de eerste officiële beschermingscampagne in 1939-1948 (61) kende men in de besluiten bijna altijd de artistieke, historische en oudheidkundige waarde toe, ook al voorzag de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen enkel de artistieke, historische en wetenschappelijke waarde.⁶² Bovendien zijn dit beschermingsbesluiten waarin meestal een hele reeks verschillende types van erfgoed opgesomd worden onder diezelfde waarden. In besluiten die enkel windmolens betreffen, wordt soms alleen de oudheidkundige waarde toegekend, een waarde die vandaag gelijkgesteld wordt met de archeologische waarde (en die in die periode ook éénmaal expliciet gehanteerd werd voor een windmolen). Vanaf 1943 sporadisch en vanaf 1944 bijna altijd werd de esthetische waarde als vierde toegevoegd. Artistieke en historische waarde kunnen vanaf dan soms ontbreken, maar de oudheidkundige waarde is steeds aanwezig, wat verder ondersteunt dat dit toen als belangrijkste waarde voor windmolens gold. Uit het archief van de KCML blijkt verder dat bij de bescherming van windmolens in die periode ook veel aandacht werd besteed aan de schilderachtigheid van landschappen, technische eigenaardigheden, types, toeristische waarde, fysieke toestand en maalvaardigheid.

In de periode 1949-1964 (25) werd steeds de artistieke waarde toegekend bij de bescherming van windmolens, aanvankelijk soms nog aangevuld met één extra waarde (oudheidkundige of historische). Uit de vergaderingen van het sub-comité Molens van de KCML tijdens de jaren 1950 blijkt dat er veel aandacht besteed werd aan de historische, architecturale en technische waarde maar ook aan de esthetisch(-toeristische) waarde, de bestemming (al dan niet (wind)maalvaardig) en de houding van de eigenaar. Van 1968 tot 1973 (12) gebruikte men diverse waarden, in afnemende mate de historische, artistieke, oudheidkundige, esthetische, wetenschappelijke en archeologische. In de jaren 1974-1977 (11) kende men geen erfgoedwaarden toe, louter het algemeen belang. Het decreet van 1976 voorzag echter in nieuwe erfgoedwaarden zoals de volkskundige, de sociaal-culturele en de industrieel-archeologische.⁶³ Vooral die laatste werd tussen 1977 en 2016 (82) toegekend aan windmolens, vanaf 1995 meestal aangevuld met andere waarden, in de eerste plaats de historische.

⁶¹ DE CLERCQ 2017, 64. Beschermingsbesluiten moesten pas formeel gemotiveerd worden ten gevolge van de wet van 29 juli 1991.

⁶² STYNEN 1998, 317-319.

⁶³ DRAYE 1993, 92-93.

Er zijn ook negen beschermingen van na 1977 waarin de industrieel-archeologische waarde niet werd toegekend. Ten slotte zijn er enkele beschermingen zonder waarden.⁶⁴

Bij de cultuurhistorische landschappen werd aanvankelijk, tussen 1946 en 1973 (10) bijna uitsluitend de esthetische waarde toegekend (in 1973 ook de artistieke, historische, oudheidkundige). In de periode 1975-1977 (6) ontbreken de erfgoedwaarden, net zoals bij de monumenten uit die periode. In de periode 1980-2016 (8) werd vooral de historische, esthetische en wetenschappelijke waarde toegekend. De wetenschappelijke waarde wordt in enkele besluiten gespecificeerd met de industrieel-archeologische waarde. Eénmaal wordt ook de sociale waarde gebruikt in relatie tot de molen (de Bourgoyen-Ossemeersen in Gent met de Hoosmolen). Los van de gebruikte erfgoedwaarden is het duidelijk dat het landschap rond enkele windmolens niet louter omwille van de windmolen zelf is beschermd. Bij een deel van de landschapsbeschermingen ligt een ruimere landschappelijke motivatie aan de basis, waarbij de windmolen een bijkomende troef vormt.⁶⁵ In het geval van De Moeren en de Bourgoyen-Ossemeersen speelden de molens dan weer een cruciale rol bij de bemaling van de omgeving en dus in de totstandkoming van de waardevolle landschappen.

Stads- en dorpsgezichten kregen in twee derden van de gevallen (41) een industrieel-archeologische waarde omwille van de aanwezigheid van de windmolen. Bij 26 stads- en dorpsgezichten wordt (ook) de historische waarde gebruikt, bij acht de sociaal-culturele waarde, bij zeven de artistieke waarde, bij drie de volkskundige waarde, bij twee de beeldbepalende waarde. De landschappelijke waarde, de esthetische waarde, de architecturale waarde en de wetenschappelijke waarde worden één keer toegepast. Bij drie windmolens wordt er geen erfgoedwaarde aan het stads- of dorpsgezicht toegekend. Bij één hiervan is dit logisch, aangezien de omgeving als ondersteunend dorpsgezicht is beschermd.⁶⁶ Grosso modo kan de motivering voor de 61 stads- of dorpsgezichten onderverdeeld worden in vier groepen: een dorpskom, stadskern of stadsomwalling (9) waar de molen niet centraal staat;⁶⁷ de (bouwkundige) infrastructuur bij de molen, zoals een molenaarswoning, molenerf en/of maalderijgebouw; de visuele omgeving en/of het bewaarde molenlandschap met de molen als waardevol beeldbepalend element; een zone voor vrije windvang (zie hoofdstuk 6). Veelal gaat het om een combinatie.

3.1.3 Opheffingen (1948-2020)

Windmolens zijn, meer dan gelijk welk ander erfgoedtype, in de loop der tijden onderhevig geweest aan de opheffing van hun beschermd statuut. In totaal zijn er een 130-tal wettelijk beschermde erfgoeditems vandaag niet meer beschermd door een opheffing, een intrekking of een vernietiging door de Raad van State.⁶⁸ Hiervan heeft ruim een derde betrekking op windmolens, met name 44

⁶⁴ Andere waarden die tussen 1939 en 2016 uitzonderlijk gebruikt werden bij de bescherming van windmolens als monument zijn, in alfabetische volgorde, de architecturale, de architecturale-historische, de beeldbepalende, de culturele, de documentaire, de landschappelijke, de molinologische, de ruimtelijk-structurende, de sociale, de socio-culturele, de technische en de volkskundige waarde.

⁶⁵ Dit is het geval bij de Sint-Jansdijk in Knokke, de Stadswal langs de Kruispoort in Brugge, de Sint-Christoffelhoeve met omgeving in Damme, de Moeren in Veurne, de Doornzeledries in Evergem en de Bourgoyen-Ossemeersen in Gent.

⁶⁶ Volgens het wijzigingsdecreet van 22 februari 1995, met name de omgeving van het Merelaantje in Londerzeel.

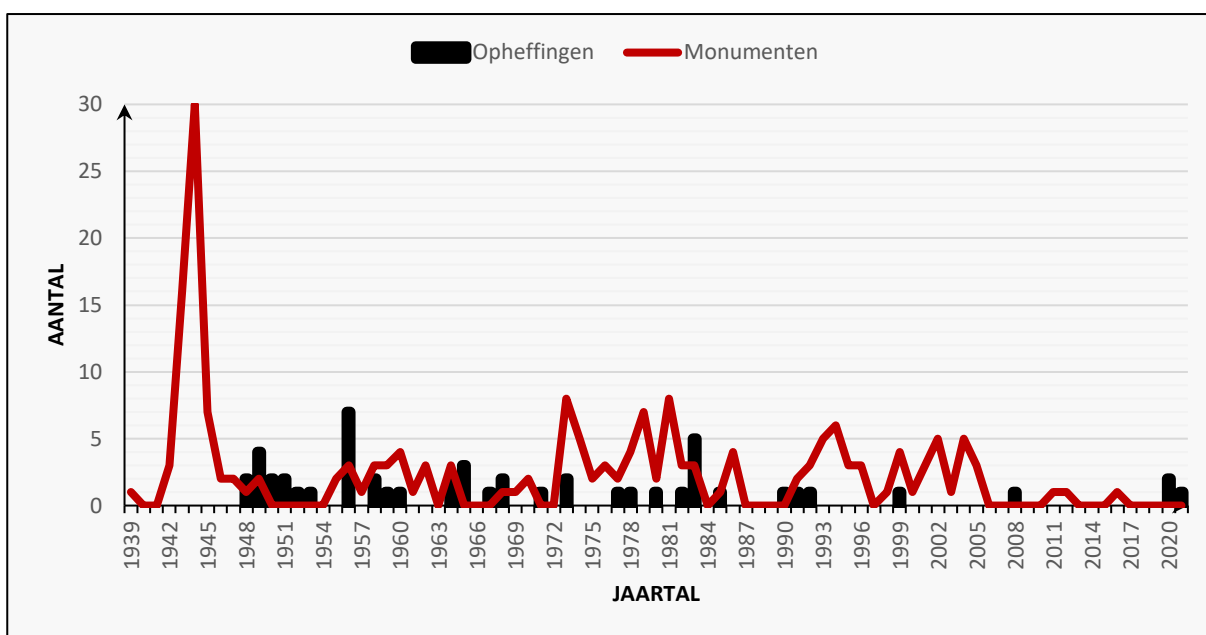
⁶⁷ Het gaat om windmolens in de dorpskom van Stene, Baaigem, Sint-Pauwels, Deurle, in de stadskern van Damme en in het beschermd stadsgezicht 'Brugse geplantoeneerde stadsomwalling'.

⁶⁸ Bij een opheffing is een bescherming niet langer geldig, bij een intrekking wordt bepaald dat een bescherming nooit geldig is geweest.

monumenten en één landschap.⁶⁹ Daarnaast zijn er zes windmolens waarvan de bescherming als monument werd opgeheven maar die ondertussen opnieuw beschermd zijn.

Geografisch volgen deze opheffingen de spreiding van de windmolens (twintig in West-Vlaanderen, tien in Oost-Vlaanderen waaronder één landschap, tien in Antwerpen, zes in Limburg en vijf in Vlaams-Brabant). Chronologisch valt op dat vooral oudere beschermingen opgeheven of ingetrokken werden: 40 dateren uit de oorlogsjaren 1942-1945, tegenover slechts drie uit de periode 1981-2020. De opheffingen en intrekkingen kennen ook zelf een vroege piek (31 in de periode 1948-1968) en dalen dan geleidelijk (16 in de periode 1971-1992) om uiteindelijk bijna volledig stil te vallen (met slechts twee opheffingen tussen 1992 en 2020). In 2020 werd opnieuw één bescherming van een windmolen definitief opgeheven en één voorlopig. Het ‘deklasseren’ van windmolens was tot een 30-tal jaar geleden duidelijk een vrij gangbare praktijk. Maar het is ook een feit dat er zowel in relatieve als in absolute termen al heel veel windmolens zijn ‘gedeklasseerd’ en dat een verdere selectie dus met uiterste omzichtigheid moet gebeuren.

Figuur 23 Opheffingen en beschermingen als monument van windmolens (agentschap Onroerend Erfgoed 2021).

Van de 44 als monument beschermde molens die ‘gedeklasseerd’ zijn (en niet later opnieuw beschermd), zijn de overgrote meerderheid niet bewaard maar het tweede blijkt niet het gevolg van het eerste, eerder omgekeerd. In de meeste gevallen werd immers overgegaan tot opheffing omwille van het verval, vaak met (dreigende) instorting en soms met een al uitgevoerde sloop. De reden van dit verval wordt maar af en toe gespecificeerd (oorlog, storm, blikseminslag, ...). Eénmaal wordt de modernisering van de molen als argument aangehaald (elektrische motor), éénmaal de weigering van de eigenaar om bij te dragen in de herstellkosten en éénmaal de vraag van de eigenaar tot ‘deklassering’ maar in elk van die gevallen is dit een bijkomend argument, naast het verval. Ook de verwijzing naar onherstelbaar aangetaste of verloren erfgoedwaarden bij een opheffing in 2020 is rechtstreeks gelinkt aan verval. De vraag is of die reden (verval) steeds zo dwingend was. Enkele

⁶⁹ De bescherming als cultuurhistorisch landschap werd vernietigd door de Raad van State. Bij de monumenten tellen we 42 opheffingen, 6 intrekkingen en 2 nietigverklaringen. Drie hiervan zijn sinds 2009 vastgesteld als bouwkundig erfgoed (erfgoedobjecten 38851, 60533 en 87064 op <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/>).

molens zijn sinds de ‘deklassering’ toch gerestaureerd (en soms opnieuw beschermd), minstens één ervan na verplaatsing naar het buitenland.⁷⁰ Slechts éénmaal wordt een algemeen belang aangehaald voor een opheffing: de verbreding van een steenweg (die uiteindelijk nooit uitgevoerd werd). Verder is er één opheffing omwille van een herbescherming, drie vernietigingen na een arrest van de Raad van State en bij 9 dossiers uit de periode 1983-1992 (opheffingen en intrekkingen) ontbreekt elke motivering. Typologisch zijn vooral houten standaardmolens ‘gedeklasseerd’ (40, tegenover slechts tien stenen molens en één molenlandschap) wat aansluit bij het verval als motivering, aangezien houten windmolens hier veel meer aan onderhevig zijn.

Een korte conclusie is dat er de voorbije 80 jaar relatief veel windmolens zijn beschermd maar ook dat al veel beschermingen zijn opgeheven. Ondanks de vele opheffingen dateert nog ruim een kwart van de beschermingen (50) uit de periode van de Tweede Wereldoorlog (1939-1944). Heel wat beschermingen dateren uit de tweede helft van de 20ste eeuw: 56 uit het derde kwart en 83 uit de periode 1976-2005. Nadien vielen de beschermingen vrijwel stil met nog slechts 3 beschermingen. De vele opheffingen getuigen niet zozeer van twijfels over de erfgoedwaarde ervan, maar wel van de ontoereikendheid om de beschermde windmolens te behouden. De opheffing volgde immers bijna altijd op het onherroepelijk verloren gaan van het erfgoed.

3.2 EEN VERGELIJKING⁷¹

Van de 320 (deels) bewaarde windmolens zijn er anno 2021 192 beschermd als monument.⁷² 59 van deze 192 molens worden omgeven door een beschermd stads- of dorpsgezicht, 22 door een beschermd cultuurhistorisch landschap.⁷³ Twee molens en één molenwal zijn én als monument én als landschap én als stads- of dorpsgezicht beschermd, met name de Schellemolen in Damme en de Sint-Janshuismolen en de molenwal van de Bonne Chieremolen op de Kruisvest in Brugge. Daarnaast zijn er twee molens louter als stad- of dorpsgezicht beschermd en twee molens enkel als cultuurhistorisch landschap.⁷⁴ Dit brengt het totaal aantal beschermde molens momenteel op 196. Drie daarvan liggen in een erfgoedlandschap.⁷⁵ 307 molens zijn vastgesteld als bouwkundig erfgoed, 26 windmolens liggen in een vastgesteld landschapsatlasrelict, acht in een vastgestelde archeologische zone.

⁷⁰ De bescherming van de Lutlommelse molen uit Lommel werd in 1967 opgeheven en drie jaar later werd de molen gedemonteerd en heropgebouwd in Heusden-aan-de-Maas in Nederland waar hij nog steeds draait.

⁷¹ Op basis van www.molenechos.org tenzij anders vermeld.

⁷² Daarnaast is er ook één verdwenen windmolen die nog officieel beschermd is (maar eind 2020 wel al voorlopig opgeheven).

⁷³ In twee cultuurhistorische landschappen staan vandaag telkens 2 windmolens. Dit betekent niet dat alle 24 windmolens zelf beschermd zijn als cultuurhistorisch landschap. Van 4 windmolens, die in de periode 1976-1980 beschermd werden als monument, werd de omgeving tegelijkertijd als landschap beschermd. Dit landschap was echter rond de windmolen afgebakend, de monumentafbakening zelf is er uit geknipt. De twee windmolens van Bokrijk werden daar pas na de bescherming als landschap in 1947 opgericht en zijn dus in principe niet als landschap beschermd (ze werden wel later mee als monument beschermd). De Bonne Chièremolen in Brugge was op het moment van de bescherming als landschap ontmanteld in functie van restauratie. Vandaar dat enkel de molenwal, maar niet de molen zelf expliciet vermeld staat in de omschrijving van dit landschap uit 1962.

⁷⁴ De romp van de Stenen Molen in Grotenberge (Zottegem) en de molenromp van Stene (Oostende) zijn enkel als dorpsgezicht beschermd, de Sint-Gustaafsmolen in De Moeren (Veurne) en de Morettemolen in het domein de Morette (Asse) enkel als cultuurhistorisch landschap.

⁷⁵ Poelbergmolen (met omgeving) in Tielt, gelegen in het erfgoedlandschap Poelberg – Meikensbossen en de Tukmolen en Molen ter Hengst, beiden gelegen in het erfgoedlandschap Nederaalbeek in Maarkedal.

Vooral bescherming is een vrij effectief instrument gebleken voor het behoud van windmolens en in het bijzonder van houten exemplaren. Van de 240 windmolens die ooit beschermd zijn als monument, zijn er anno 2021 ruim 200 bewaard. Van de honderden andere windmolens die nog bestonden in 1931 (het jaar van de wet op de bescherming) bleven er echter maar 124 (deels) bewaard. Van de niet-beschermden houten windmolens bleven er zeven heel gedeeltelijk bewaard (teerlingen of molenkot) en één meer herkenbaar (de oude molen in Knokke-Heist).

196 beschermde exemplaren op een totaal van 320 (deels) bewaarde lijkt relatief veel (60,9%) maar die 320 is slechts een fractie van wat ooit bestaan heeft. Zo waren er in 1846 zo'n 2.177 windmolensites in Vlaanderen.⁷⁶ Daartegenover vertegenwoordigen die 196 beschermde windmolens slechts 9%. Bij parochiekerken – een alomtegenwoordig en beeldbepalend gebouwtype in Vlaanderen, net zoals windmolens tot midden 19de eeuw – is ook circa 60% van de bewaarde exemplaren beschermd maar hiervan zijn vrijwel alle 1.800 sites bewaard.⁷⁷ Bij watermolens – na windmolens de meest verspreide krachtbron in Vlaanderen tijdens het ancien régime – zijn maar 145 van de 422 bewaarde exemplaren beschermd (34,4%) maar in verhouding tot het aantal gekende historische watermolens (906) vertegenwoordigen de beschermde watermolens 16%, tegenover dus slechts 9% bij de windmolens.⁷⁸ Het aantal beschermde windmolens lijkt naar verhouding dus zeker niet buitensporig hoog.

In Henegouwen, dat zich historisch gezien parallel met Vlaanderen ontwikkelde en waar zich destijds ook veel windmolens bevonden, bleven tot op heden 60 van de 444 windmolens (in 1846) bewaard (13,5%), een vergelijkbaar percentage als in Vlaanderen (14,7%). Dit zijn echter bijna uitsluitend stenen molenrompen en -restanten, vaak in slechte staat of ingrijpend verbouwd voor herbestemming. Van deze 60 zijn er bovendien slechts 7 (of 11,7%) beschermd, voornamelijk zeldzame staakmolens maar ook twee stenen rompen die bedreigd worden met instorting ondanks de bescherming. Meer algemeen zijn in Wallonië slechts 14 van de 87 bewaarde windmolens beschermd of 16,1% (tegenover 60,9% in Vlaanderen).

Internationaal kan een vergelijking gemaakt worden met Polen dat vandaag een vergelijkbaar windmolenbestand heeft als Vlaanderen, met ramingen van 250 tot 330 traditionele windmolens.⁷⁹ Historisch was het aantal windmolens in Polen echter drie maal zo groot als dat van Vlaanderen (met nog ruim 6.000 windmolens net voor de Tweede Wereldoorlog). De huidige staat van de bewaarde windmolens laat ook veel te wensen over: 65 ervan worden bewaard in openluchtmusea, een 60-tal zijn gerestaureerd in situ sinds 2000 maar de rest – vooral houten windmolens – zijn in zeer slechte staat. Bovendien vervallen ook heel wat gerestaureerde windmolens snel omdat het ontbreekt aan molenaars om die molens in werking te houden.

Een andere, voor de hand liggende vergelijking is die met Nederland dat meer dan gelijk welk ander land vereenzelvigd wordt met zijn windmolenerfgoed. Het traditionele windmolenbestand in

⁷⁶ Dit is gebaseerd op de nijverheidstelling van 1846 (in BAUTERS 1981, 285-288) die cijfers geeft per provincie. De cijfers van het toenmalige Brabant werden voor Vlaams-Brabant omgerekend op basis van de verdeling van het aantal bestaande en verdwenen windmolens in Vlaams-Brabant (73,6-73,9%), het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Waals-Brabant op www.molenechos.org.

⁷⁷ Tussen de 57,8 en 68,1% (1.028 plus een deel van de 184 kerken die beschermd zijn als onderdeel van stedenbouwkundige gehelen, op 1.780 geïnventariseerde parochiekerken). Met dank aan Jelle Lisson.

⁷⁸ Gebaseerd op www.molenecho's.org (gekende watermolens) en informatie van Jelle Lisson (beschermde watermolens).

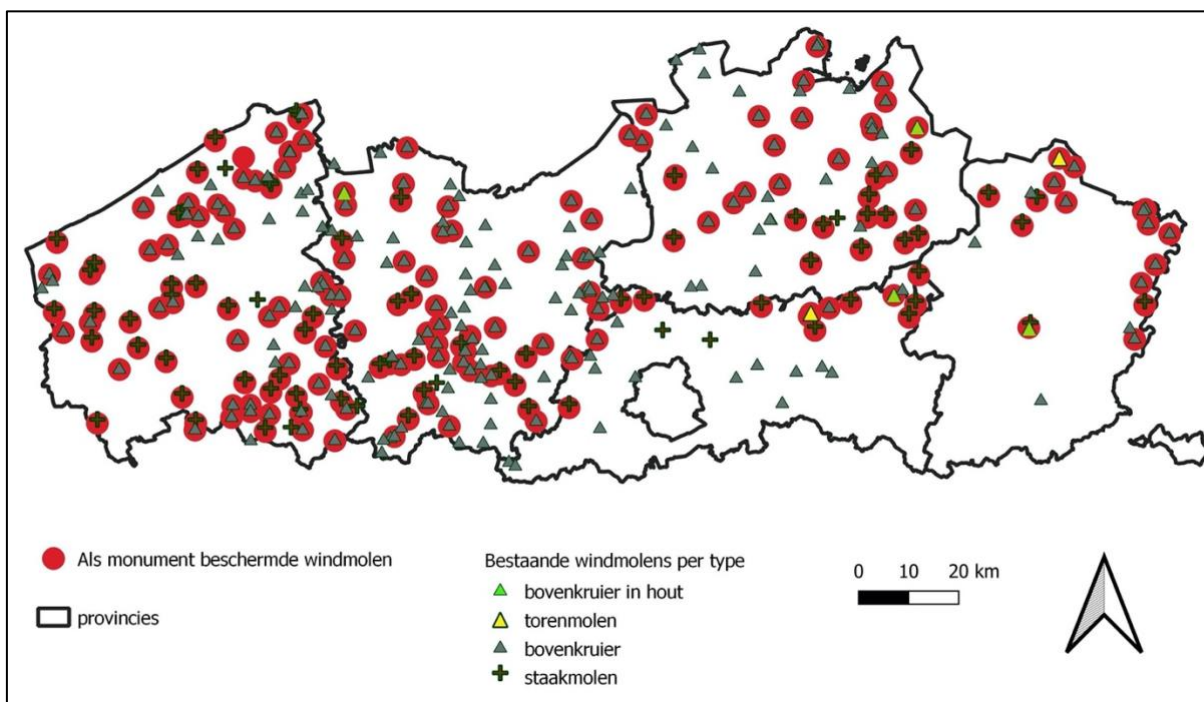
⁷⁹ De gegevens van Polen zijn gebaseerd op milledatabase.org (geraadpleegd op 21 mei 2021) en de lezing van Filip Tomaszewski op het online congres *Craft of the miller* (5 november 2020).

Nederland is ongeveer vijf maal zo groot als dat van Vlaanderen, maar het aantal bewaarde en beschermde windmolens is in relatieve cijfers vergelijkbaar met die in Vlaanderen. In Nederland zijn vandaag zo'n 1.858 windmolens bewaard (1.439 volledige en 419 restanten, van overblijvende funderingen tot volledige rompen) en 1.138 molens zijn beschermd. Net zoals in Vlaanderen vormen die bewaarde windmolens zo'n 10% van het aantal gekende historische windmolens (18.003).⁸⁰

3.3 EEN ANALYSE

Hoe is dit beschermde bestand anno 2021 samengesteld (qua erfgoedkenmerken zoals type en datering maar ook qua geografische verdeling, ...) en hoe verhoudt zich dat tot het geheel van bewaarde (en verdwenen) traditionele windmolens in Vlaanderen?

Figuur 24 Bestaande windmolens per type, met aanduiding van beschermde monumenten (agentschap Onroerend Erfgoed, 2021).

Anno 2021 telt Vlaanderen zoals gezegd nog 320 (deels) bewaarde windmolens waarvan 196 beschermde. **Geografisch** bevinden de meeste beschermde windmolens zich in het westen van Vlaanderen wat niet verwonderlijk is aangezien zich daar historisch ook de meeste windmolens bevonden: 78 (39,8%) in West-Vlaanderen, 52 (26,5%) in Oost-Vlaanderen, 33 (16,8%) in Antwerpen, 19 (9,7%) in Limburg, 14 (7,1%) in Vlaams-Brabant. Die laatste twee provincies tellen meer watermolens dan windmolens. Het behoud van windmolens is echter relatief hoger in provincies die historisch minder windmolens telden, met een bewaring van 58,5% in Limburg (24 op 41), 26,8% in Vlaams-Brabant (34 op 127), 18,7% in Antwerpen (55 op 294), 14,4% in Oost-Vlaanderen (102 op 708) en slechts 10,5% in West-Vlaanderen (106 op 1007). Een vergelijking tussen het aantal beschermde en behouden windmolens per provincie toont bovendien dat er een hogere beschermingsgraad is in Limburg (19 op 24 windmolens of 79,2%) en West-Vlaanderen (78 op 106 windmolens of 73,6%) en

⁸⁰ De gegevens van deze alinea zijn gebaseerd op milldatabase.org en www.allemolens.nl (beide geraadpleegd op 21 mei 2021) en S.N. 2011, 13.

een lagere in Oost-Vlaanderen (52 op 102 of 51%) en vooral in Vlaams-Brabant (14 op 34 of 41,2%). Antwerpen neemt een tussenpositie in met 33 beschermde windmolens op 55 bewaarde (of 60%). Als we ten slotte het aantal beschermde windmolens per provincie relateren aan het aantal gekende windmolensites (in 1846) springen vooral de Limburgse cijfers er uit met 19 beschermingen op 41 gekende windmolensites of ruim 46%. In Antwerpen en Vlaams-Brabant is dit iets meer dan 11% en in Oost- en West-Vlaanderen iets meer dan 7%.⁸¹

Een deel van de verklaring voor deze onevenwichtige bewaring van windmolens in de verschillende provincies is waarschijnlijk te vinden in de regionale verspreiding van bepaalde **molentypes**. Zo zijn vooral houten staakmolens massaal verdwenen (minder dan 4% hiervan bleef bewaard) terwijl van de stenen molens ruim een kwart bewaard bleef. In Limburg stonden relatief veel van deze stenen molens.⁸² Een uitsplitsing van de 320 (deels) bewaarde en 196 beschermde windmolens per type geeft volgende cijfers:

bovenkruier in steen (bergmolen):	113-114 bewaard	waarvan 50 (44%) beschermd
bovenkruier in steen (stellingmolen):	63-64 bewaard	waarvan 40 (63%) beschermd
bovenkruier in steen (grondzeiler):	50 bewaard	waarvan 22 (44%) beschermd
standaard- of staakmolens:	87 bewaard	waarvan 78 (90%) beschermd
bovenkruier in hout, achtkant:	4 bewaard	waarvan 4 (100%) beschermd
torenmolens:	2 bewaard	waarvan 2 (100%) beschermd

Hieruit blijkt dat het aantal beschermde houten windmolens relatief hoog is, vergeleken met het aantal bewaarde windmolens. Een vergelijking tussen het aantal beschermde en gekende windmolens levert echter een heel ander beeld op: bij de stenen molens is 15 tot 20% hiervan beschermd, bij de houten achtkanters amper 6% en bij de standaardmolens nog geen 4%.⁸³ Historisch gezien waren er in Vlaanderen 2.062 standaardmolens op 3.530 gekende windmolens (58,4%). Het aantal beschermde standaardmolens is in vergelijking met het totale aantal beschermde windmolens (78 op 196 of 39,8%) dus zeker niet buitensporig hoog, zeker wanneer rekening gehouden wordt met het belang van die standaardmolens voor het windmolenerfgoed van Vlaanderen, vergeleken met andere landen en regio's (zie ook hoofdstuk 5.6. over werelderfgoed).⁸⁴

In hoeverre zijn andere erfgoedkenmerken en -elementen van windmolens vertegenwoordigd in het beschermde bestand? Wat het **gevlucht** betreft, dient opgemerkt dat dit – meer nog dan andere onderdelen – onderhevig is aan vervanging en dus in de meeste gevallen gaat om vrij recente (re)constructies. De conclusie lijkt dan ook dat de bescherming vaak geleid heeft tot de aanwezigheid (behoud of (re)constructie) van een gevlucht, eerder dan dat de aanwezigheid van een gevlucht een rol speelde bij de bescherming. Bijna alle molens met wieken zijn beschermd en bij vrijwel alle niet-beschermde molens ontbreekt het gevlucht. In totaal hebben ongeveer de helft van de 320 (deels) bewaarde windmolens een gevlucht, waarvan bijna de helft (79) gelaste roeden en iets meer dan een derde (58) geklinknagelde roeden. Een tiental molens hebben nog traditionele houten

⁸¹ Antwerpen 11,2% (33/294), Limburg 46,3% (19/41), Oost-Vlaanderen 7,3% (52/708), Vlaams-Brabant 11,0% (14/127) en West-Vlaanderen 7,7% (78/1007).

⁸² Op basis van www.molenechos.org (geraadpleegd op 21 mei 2021).

⁸³ Van de bergmolen 50 op 241 of 20,7%, van de stellingmolens 40 op 192 of 20,8% en van de grondzeilers 22 op 145 of 15,2%, bij de standaardmolens 78 op 2.062 of 3,8% en bij de houten achtkanten 4 op 66(6%). Voor de torenmolens bestaan geen betrouwbare cijfers.

⁸⁴ Zo vormen standaardmolens in Nederland nog geen 3% van de bewaarde windmolens. Op basis van: milledatabase.org en www.allemolens.nl (beide geraadpleegd op 21 mei 2021) en S.N. 2011, 13.

(pestel)roeden.⁸⁵ Bij een 20-tal beschermde windmolens wordt melding gemaakt van wiekverbeteringssystemen.⁸⁶ Dit gaat in de eerste plaats om (halve) verdekking of verbusseling (18) en fokwieken van Fauël (2). Bij een vijftal exemplaren wordt expliciet melding gemaakt van remkleppen of remneuzen.

Heel wat windmolens hebben bijkomende **zeldzame, vaak regionale kenmerken** zoals een kapvorm (vb. de ajuinen- of saracenerkap in Zuid-Oost-Vlaanderen), een kruisysteem (vb. ketting- of zetelkruiswerk), een indeling (vb. een driezolder bij standaardmolens), een afwerking (vb. een regionale beschildering van de molenkast), een verbouwing (vb. kombuizen en buik bij houten molens, verhoogde romp bij stenen molens), een bepaalde graad van mechanisering en een recuperatie van oudere onderdelen (met historische inscripties). De combinatie van deze aspecten maakt iedere bewaarde molen in Vlaanderen uniek en in zekere zin onvergelijkbaar en onvervangbaar.

Wat de **historische functie** betreft, valt eerst en vooral op dat bijna alle beschermde molens (97%) ooit gediend hebben als korenmolen (190). Ruim een kwart was ooit in gebruik als oliemolen (50-tal). Andere, meer uitzonderlijke functies waren poldermolens (6), schorsmolens (2), elektriciteitsmolens (2) en een vlaswingelmolen (1). Dit is een evenwichtige weerspiegeling van de functies bij de 320 (deels) bewaarde windmolens (306 korenmolens, 89 oliemolens, 8 poldermolens, 6 schorsmolens, 2 elektriciteitsmolens en 1 vlaswingelmolen).

Een analyse van de **bouwperiode** is complex bij windmolens en in het bijzonder bij houten windmolens omdat deze in de loop der eeuwen regelmatig herbouwd werden. Maar op basis van de oudste bouwphase waarvan materiële sporen bewaard zijn gebleven, vallen toch enkele conclusies te trekken. Zo heeft bijna de helft van de beschermde molens (95) een oudste bouwphase uit de 19de-eeuw. Dit is niet verwonderlijk aangezien de 19de eeuw de bloeiperiode van de windmolens was, in het bijzonder van de stenen, materieel meer duurzame windmolens. Deze 95 vertegenwoordigen iets meer dan de helft van de bewaarde windmolens uit die tijd (182). Bij één derde van de beschermde windmolens (63) is de oudste bouwphase te dateren in de 18de eeuw, wat 69% vertegenwoordigt van de bewaarde windmolens uit die periode (91). De oudere beschermde windmolens (24) vormen slechts 12,2% van het beschermde windmolenbestand maar ze vertegenwoordigen wel 96% van de bewaarde windmolens uit die periode.⁸⁷ De 14 beschermde windmolens uit de nadagen van de windmolen (eerste helft 20ste eeuw) vormen slechts 7,1% van het beschermde bestand maar dit betekent toch 63,6% van de bewaarde windmolens uit die tijd (22). Het beschermde bestand weerspiegelt met ander woorden het overwicht van de 19de-eeuwse molens maar compenseert dit tegelijkertijd goed door een relatief hogere bescherming van windmolens uit zeldzamere bouwperiodes.

De **ontwerpers en uitvoerders** die gelinkt worden aan deze molens zijn voor het merendeel verantwoordelijken van restauraties en reconstructies sinds de Tweede Wereldoorlog: molenmakers-dynastieën als Peel, Wieme, Thomaes en Caers en architecten als Paul Gevers, Paul Goethals en Sabine Okkerse. Oorspronkelijk werden windmolens in Vlaanderen vaak gerealiseerd zonder tussenkomst van architecten. Vaak betreft het lokale molenmakers waaraan vandaag niet meer dan één molen toegeschreven kan worden, als hun naam al bewaard is gebleven. Er zijn wel uitzonderingen zoals Baerdeman die begin 20ste eeuw enige naambekendheid verwierf in de regio Oost-Vlaanderen door een experimenteel kruisysteem (waarvan de efficiëntie op zijn minst betwifelbaar is). Daarnaast zijn

⁸⁵ Eén molen had tot enkele jaren geleden een recent gereconstrueerd haspelgevlucht, bij 3 molens werden geen gegevens terug gevonden.

⁸⁶ Op basis van www.molenechos.org (geraadpleegd op 21 mei 2021).

⁸⁷ Enkel de heel partieel bewaarde Molen van Perk in Steenokkerzeel is niet beschermd.

er enkele grotere fabrikanten van gietijzeren molenonderdelen die steeds terugkomen, zoals Verhaeghe en Pot voor de geklonken roeden, en Van Aerschot voor de askoppen.

Ook bij de **opdrachtgevers** bevinden zich vooral figuren met een louter lokale uitstraling, waaronder ook enkele religieuze orden zoals de abdij van Doornzele en adellijke families zoals de heren van Vinderhoute. Een paar latere windmolens (uit het interbellum) zijn gelinkt aan figuren die een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontluikende erfgoedzorg voor windmolens, in de eerste plaats Alfred Ronse maar ook bijvoorbeeld de schrijver Cyriel Buysse. Daarnaast hadden sommige molens ook een specifiek historisch-juridisch statuut (zoals de banmolens die in bepaalde regio's verplicht gebruikt moesten worden). Ook dit is voldoende vertegenwoordigd in het beschermde bestand.

Hoewel molens totaal geïsoleerd kunnen staan, is bij veel molens nog specifieke **infrastructuur** terug te vinden die in nauwe relatie staat met de windmolen. Die infrastructuur valt echter niet steeds gemakkelijk te herkennen of de relatie met de molen is niet altijd even duidelijk. Bovendien kan deze bouwkundige infrastructuur vanuit erfgoedperspectief nog erg waardevol zijn, dan wel onherstelbaar aangetast door verbouwingen of verwaarlozing. Bij 115 beschermde windmolens werd infrastructuur van bouwkundige aard gedetecteerd, gaande van een molenaarswoning of molenaarshoeve (100-tal), een (veelal gekasseid) molenerf (50-tal), een aanpalend of vrijstaand gebouw dat fungeerde als maalderij of machinekamer (40-tal) of een wagenhuis (5-tal). Bij twee ervan is nog een rosmolen terug te vinden en bij één een watermolen. Bij één molensite is er sprake van een onderaardse gang, die mogelijk naar een oliekelder leidt. Ook andere bouwkundige infrastructuur die mogelijk maar niet noodzakelijk een verband hebben met de windmolen zoals bakhuizen, stallen of schuren, kunnen een molensite completeren. Bij heel wat molensites blijkt deze waardevolle infrastructuur echter niet of onvoldoende gevat met een bescherming.

Niet enkel de molensite op zich, al dan niet met specifieke infrastructuur, maar ook de ruimere omgeving kan nog verwijzen naar de historische inplanting van de windmolen. Behalve de windvang en de visuele relatie tussen molen en omgeving spelen ook andere kenmerken van het omliggende landschap een rol in de waardering van **het ruimere landschap**, zoals het uitgesproken ruraal karakter, het bodemtype, de openheid van het landschap en de bewaartoestand van originele veldkavelstructuren en ontsluitingswegen, zoals buurtwegen, voetwegen of specifieke molenwegels. Deze traditionele landschapskenmerken zijn slechts bij een heel beperkt aantal molens mee beschermd.

4 EEN VISIE OP DE ERFGOEDWAARDEN VAN WINDMOLENS

4.1 ENKELE UITGANGSPUNTEN

Het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 voorziet in een lijst van **dertien erfgoedwaarden** die bij de evaluatie van onroerend erfgoed kunnen worden toegekend: de archeologische, architecturale, artistieke, culturele, esthetische, historische, industrieel-archeologische, ruimtelijk-structurende, sociale, stedenbouwkundige, technische, volkskundige en wetenschappelijke waarde. Deze lijst betreft een verfijning en verbreding van de zes erfgoedwaarden uit het ‘decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten’.

Deze erfgoedwaarden zijn van **primair belang**. Het doel van onze erfgoedzorg is immers om de erfgoedwaarden (en erfgoedkenmerken) te beschermen. Het middel hiertoe is het behoud van het onroerend goed en in het bijzonder van de erfgoedelementen ervan. Deze primauteit van de erfgoedwaarden is meer dan een taalkundig of juridisch detail. Het getuigt van een visie die stelt dat erfgoedwaarden niet inherent zijn aan onroerende goederen maar eraan toegekend worden. Erfgoedwaarden die men in de 19de eeuw toekende, worden soms vandaag niet meer onderschreven (vb. de nationalistische mythe van de vreemde overheersers, ...). Dat hoeft niet problematisch te zijn, zolang we die onroerende goederen maar blijven ‘her-waarderen’, zowel letterlijk als figuurlijk.

Erfgoedwaarden zijn ook belangrijk omdat ze het **beheer** van het onroerend erfgoed bepalen. Een molenromp kan beschermd worden omwille van de historische waarde (waarbij de vernielingen aan de romp herinneren aan een betekenisvolle veldslag) maar evengoed omwille van de industrieel-archeologische waarde (omdat er een werkende mechanische maalderij in bewaard is gebleven), of beide. Deze verschillende waarderingen (als oorlogsrelict of werkend industrieel erfgoed) kunnen leiden tot uiteenlopende, zelfs conflicterende visies op het beheer ervan.

Elk onroerend goed en dus ook een windmolen met zijn omgeving kan beschermd worden omwille van **één of meerdere** erfgoedwaarden. De sterkte van een bescherming hangt echter niet af van de hoeveelheid waarden, wel van de mate waarin die toekenning gemotiveerd wordt.

De toegekende waarden bij een bescherming moeten van **algemeen, bovenlokaal belang** zijn. Uit de gevoerde publieksenquête naar windmolenerfgoed bleek dat er veel belang gehecht wordt aan het lokale aspect van dit erfgoed – dat een molen zich in de eigen gemeente bevindt, was voor 48% van de respondenten een meerwaarde en voor 15% zelfs een absolute voorwaarde om de molen te bezoeken. Dit lokale draagvlak voor erfgoed is in de eerste plaats een zaak van de lokale overheden, net zoals het promoten van bepaalde dorpen of steden als ‘molengemeenten’. Vanuit de Vlaamse overheid wordt complementair aandacht besteed aan erfgoed dat voldoende belangrijk is voor Vlaanderen als geheel, zonder voorbij te gaan aan de realiteit dat elke vorm van waardevol onroerend erfgoed uiteindelijk ook lokaal verankerd is. Een dorpsmolen gebouwd door een lokale molenmaker, eeuwenlang uitgebaat door een lokale molenaarsfamilie voor de lokale voedselproductie kan van algemeen belang zijn.

Nauw verbonden met dit bovenlokale belang is de ambitie om een zo breed mogelijk **draagvlak** voor deze erfgoedwaarden te creëren. Draagvlak is echter geen absolute voorwaarde voor een bescherming omdat dit draagvlak soms pas groeit na en door een bescherming. Uit de publieksenquête die in het

kader van dit onderzoek gevoerd werd, bleken de belangrijkste erfgoedwaarden die aan windmolens gekoppeld worden de historische, de industrieel-archeologische, de culturele en de technische waarde (elk door meer dan twee derden van de respondenten aangeduid).⁸⁸ Maar ook de volkskundige en de ruimtelijk-structurerende waarde werden door een meerderheid gekoppeld aan dit erfgoed, en in mindere mate ook de esthetische waarde (44%) en de sociale waarde (door iets meer dan een kwart).

Die **sociale waarde** wordt in dit hoofdstuk verder niet besproken. Vandaag bestaat rond bepaalde windmolens weliswaar een levendige erfgoedgemeenschap maar het is onmogelijk om dit met een bescherming als onroerend erfgoed duurzaam te verankeren. Dat sociale aspect is wel meegenomen in de vergelijkende analyse van de windmolens, met name in het criterium “beleving” (zie 2.3.2.). Ook de **volkskundige waarde** wordt niet gebruikt omdat uitingen van volkscultuur gevat worden onder de culturele waarde.

Ten slotte bleek ook de **stedenbouwkundige waarde** niet aanwezig. Heel wat windmolens bevonden zich vroeger rond de steden en hierbij werd ook gebruik gemaakt van stadsomwallingen en dijken omwille van hun hoge ligging. Het meest opvallend voorbeeld hiervan in Vlaanderen zijn de molens op de vesten in Brugge. Er zijn echter geen aanduidingen dat windmolens ook hebben bijgedragen tot een waardevolle planmatige inrichting van de bebouwde ruimte van steden. Daarom wordt dit aspect gevat onder de ruimtelijk-structurerende waarde (zie verder). De stedenbouwkundige ingrepen om windvang te garanderen dragen bij tot de erfgoedwaarde van vele windmolens maar worden op zich geen stedenbouwkundige waarde toegekend.

4.2 DECRETALE ERFGOEDWAARDEN

4.2.1 De industrieel-archeologische waarde

De industriële archeologie bestudeert de totale vroegere industriële maatschappij, zowel de gebouwen als de machines, de uitrustingen en de voorzieningen van zowel de nijverheden (de secundaire sector) als de diensten en verzorging (de tertiaire sector) als ook de evolutie in de agrarische sector (primaire sector).⁸⁹ Als één van de eerste voorbeelden van een technologische uitvinding bestemd om een gebrek aan mankracht op te lossen, maken windmolens dan ook deel uit van dit onderzoeksveld.

Bij de toekenning van de industrieel-archeologische waarde aan onroerend erfgoed spelen sinds de toepassing van het onroerenderfgoeddecreet van 2013 de volgende overwegingen een belangrijke rol:

- De afleesbaarheid van het historisch productieproces (het geheel van opeenvolgende handelingen die gezamenlijk leiden tot de voortbrenging van een product) of onderdelen ervan.
- De meerwaarde van de aanwezigheid van bijbehorende machines, installaties en uitrusting en/of de mate waarin de structuur van het gebouw specifiek is gericht op een bepaald productieproces.
- Het niet meenemen van het werken van een integraal bewaarde installatie, wat niet belet dat dit wel een belangrijk aandachtspunt kan zijn voor het beheer van dit erfgoed.

Wat het windmolenerfgoed betreft, is de toepasbaarheid van deze overwegingen groot. Met de woorden “een windmolen is het werktuig van de molenaar” kon Luc Devliegher de essentie van een

⁸⁸ Bij molenaars springt de technische waarde er enigszins uit (86%).

⁸⁹ LINTERS 1987, 230; SCHOLLIERS 2006, 19-21.

windmolen niet raker duiden in de inleiding op zijn standaardinventaris 'De windmolens in West-Vlaanderen' (1984). De ontwikkelingsgeschiedenis van een windmolen, merkte hij verder op, is dan ook de geschiedenis van een werktuig dat een volmaakte eenheid vormt met het gebouw waarin het zich bevindt en dat – eigen aan een machine – altijd veel onderhoud en zorg heeft gevraagd en nog vraagt.⁹⁰ Sinds de Tweede Wereldoorlog is er in het economische systeem niet langer een plaats voor de windmolens, waardoor hun evolutie definitief is afgesloten. Hun toekomst ligt voortaan in hun instandhouding als materiële getuigenis van een verleden waarin zij eeuwenlang in een open landschap de wind hebben gecapteerd om maal-, olieslag-, zwingel-, zaag-, bemalings- en andere installaties aan te drijven.

Een werktuig op windkracht

Zoals alle oude machines waren de windmolens aanvankelijk, zowel wat het staande werk (het gebouw) als het gaande of draaiende werk (de mechanische inrichting met drijfwielen, schijfloper, assen en toestellen) betrof, volledig vervaardigd uit hout. In oorsprong waren de oudste windmolens dan ook standaardmolens met een open voet (op enkele, voor Vlaanderen zeldzame stenen torenmolens met binnenkruiging of staartkruiging na). De houten molenkast met gevluht en staart hing op aan een steenbalk boven op een standaard die werd geschoord door steekbanden, rustend op kruisplaten op gemetselde teerlingen. Mettertijd evolueerde de open voet soms tot een gesloten voet door de teerlingen onderling met baksteenmetselwerk te verbinden en met een pannen of leien dakje af te dekken. In bepaalde regio's werden de teerlingen enkel afgedekt tot een halfopen voet. Soms rustte de standaardmolen niet langer op teerlingen maar op de muren van een gemetseld torenkot. De bijkomende werkruimte in de gesloten voet of het torenkot vulde menig korenmolenaar in met de inrichting van een oliemolen, die via een stang in de doorboorde standaard eveneens met windkracht werd aangedreven. Andere uitbreidingen vertaalden zich in de aanbouw van één of twee kombuizen aan de molenkast, die het drijfwerk en de maal- of andere toestellen herbergde. Vooral de verwachting dat niet langer de bakker maar de molenaar het meel zou builen, noopte veel molenaars tot deze ingreep voor de plaatsing van een buil. Aanpassingen en technische verbeteringen voor een optimalisatie van het productieproces en de vereiste windkracht waren immers permanent aan de orde en resulteerden niet alleen in een gecombineerd materiaalgebruik van hout en ijzer voor onder andere het drijfwerk en de toestellen, maar ook in de verspreiding (vooral vanaf de 19de eeuw) van een ander type molen, de bovenkruier.

Bovenkruiers zijn conisch geconstrueerde molens, waarvan het houten gebouw vrij vlug versteende. Van dit molentype ontwikkelden zich vier varianten: de grondzeiler, de bergmolen, de stellingmolen en de achtkanter. Op hun beurt waren ook deze molens het voorwerp van permanente verbeteringen wat zowel het gevluht, het kruitwerk en het drijfwerk als – in het geval van een koren- en oliemolen – de maal- en olieslaginstallatie betrof. Voor deze aanpassingen, alsook voor de bouw en het herstel van zowel de bovenkruiers als de standaardmolens, werd doorgaans een beroep gedaan op lokale molenmakers, voor wie het molenmakersambacht in veel gevallen een intergenerationale aangelegenheid was. Het bewaarde molenbestand in Vlaanderen is bijgevolg niet alleen typologisch rijk, maar kreeg door deze lokale expertise ook een belangrijke, soms subtiele regionale toets.

De werktuigkundige functie van de windmolen wordt ook in dit onderzoek van het windmolenerfgoed in Vlaanderen bevestigd. Van bijna alle standaardmolens en bovenkruiers is de industrieel-archeologische waarde dan ook groot, ook wanneer de molen niet (of voorlopig niet) meer

⁹⁰ DEVLIEGHER 1984, 11.

windmaalvaardig is. De waarde ligt in de afleesbaarheid van het historisch productieproces aan de hand van het al dan niet nog integraal aanwezige staande en gaande werk. De draai- en/of maalvaardigheid is daarbij niet bepalend.

Figuur 25-26 Fauconniersmolen in Lede (foto: Evert Vandeweghe, 16 oktober 2020) en kollergang van de Goethalsmolen in Dentergem (foto: Frank Becuwe, 4 januari 2019).

De industrieel-archeologische waarde kan zich ook manifesteren in de omgeving van de windmolen. Windvang is in de meeste gevallen cruciaal voor de industrieel-archeologische waarde van windmaalvaardige molens (zie hoofdstuk 6) maar dat op zich is onvoldoende om de industrieel-archeologische waarde toe te kennen aan die omgeving. Dit kan wel het geval zijn indien die windvang gegarandeerd wordt door een traditioneel open molenlandschap, en in het bijzonder indien in de omgeving betekenisvolle industriële elementen bewaard bleven zoals de schouw van een maalderij.

Een werktuig op mechanische kracht

De groeiende concurrentie van stoom- en motormaalterijen leidde vanaf de late 19de eeuw bij diverse molens tot het gebruik van een hulpmotor als gerief bij windstilte, een ongemak dat voorheen soms ondervangen werd door een rosmolen. Tegen of in de nabijheid van bovenkruiers werd een bijgebouw opgetrokken voor de opstelling van een mechanische krachtbron (stoommachine, zuiggasmotor, stadsgasmotor, diesel of benzinemotor). Deze dreef bij windgebrek via onderaandrijving de maal- en/of olieslaginstallatie in de molen aan. In veel gevallen leidde deze ontwikkeling tot een ontmanteling van het gevluht en de molenkap en transformeerde de windmolen in een mechanische maalderij. Standaardmolens voorzien van een hulpmotor was minder evident. Soms werd doorheen de molenkast een drijf-as met riemschijf voorzien, die bij windstilte verbonden werd met een stoom- of motorlocomobiel. In zeldzame gevallen werd tussen de teerlingen van een gesloten voet of in een torenkot een motor geplaatst, die de maalstoelen op de steenzolder van onderuit in bedrijf stelde.

Standaardmolens met materiële reminiscenties naar deze ‘noodoplossingen’ zijn vandaag echter al niet meer bewaard. De moeilijkheidsgraad om standaardmolens op mechanische kracht te laten draaien zorgde er echter meestal voor dat in de onmiddellijke omgeving van de molen in een vrijstaand bijgebouwtje een hulpemaal werd geïnstalleerd.⁹¹ Indien bewaard dragen deze bij tot de industrieel-archeologische waarde maar vaak maken ze geen deel uit van de bescherming.

Figuur 27-28 Kerrebrouckmolen in Jabbeke: Crossley-motor voor aandrijving bij windstilte (foto's: Pol Vanneste, 23 september 2020; Frank Becuwe 13 juni 2008).

De tot mechanische maalderijen geëvolueerde windmolens vormen evenzeer een vervolg in de evolutie van de windmolens om het gebrek aan windkracht te ondervangen via onder andere wiekenverbeteringssystemen en uiteindelijk de geleidelijke overstap van het maalbedrijf naar mechanische kracht, eerst als hulpmotor en later als enige krachtbron. Bovendien illustreren deze windmolens als mechanisch aangedreven machines een recentere fase van de werking van een molen(bedrijf). Ook deze door de recentere evolutie getekende windmolens hebben een grote industrieel-archeologische waarde.

De molenromp

Diverse bovenkruiers, al dan niet tijdelijk omgebouwd tot mechanische maalderij, werden mettertijd niet alleen ontdaan van hun wieken en soms ook hun kap, maar ook (groten)deels van hun drijfwerk, maal-, olieslag- of andere uitrusting. Daarmee werden echter niet alle sporen van hun historische functie(s) uitgewist. Niet alleen behielden ze hun typologie als grondzeiler, bergmolen of stellingmolen, maar in veel gevallen laat de molenromp als ‘motorblok’ of behuizing van het binnenwerk het productieproces nog aflezen. De aanwezigheid van een olieslagerij laat zich bijvoorbeeld in de Hostensmolen in Machelen nog aflezen aan de schoorstenen in de molenwand en de sporen van vuringen. In de achtkantige Hoosmolen in Gent, die reeds in 1860 van zijn molenkap en gevluucht en in 1897 van zijn scheprad werd ontdaan, weerspiegelt de oorspronkelijke functie van poldermolen zich in de centrifugaalpompe uit 1897. Binnen de ontwikkelingsgeschiedenis van het windmolenbedrijf zijn ook deze molens industrieel-archeologisch waardevol.

⁹¹ BECUWE 2009, 30-43.

Samengevat kan vanuit dit molenonderzoek gesteld worden dat de industrieel-archeologische waarde van het windmolenerfgoed in zijn geheel (zeer) groot is. Het typologisch diverse molenbestand in Vlaanderen legt materieel getuigenis af van negen eeuwen windmolengeschiedenis. Omdat die typologische diversiteit van het windmolenerfgoed in Vlaanderen onlosmakelijk verbonden is met het productieproces, wordt dit steeds gevat onder de industrieel-archeologische waarde (en niet onder de architecturale waarde). Bovendien maakt de rijke, soms regionaal gekleurde schakering aan erfgoedelementen en -kenmerken die de houten en stenen bovenkruiers en in het bijzonder de typologisch meer archaische standaardmolens karakteriseren, dat de molens in Vlaanderen tot het meest waardevolle industrieel erfgoed van Europa behoren.

4.2.2 De historische waarde

Van de late 12de eeuw tot en met het interbellum speelden windmolens een belangrijke economische rol. Deze door de wind aangedreven machines werden voor allerlei doeleinden ingezet. Wijdverspreid tot in de 20ste eeuw waren de korenwindmolens voor het malen van granen en de oliewindmolens voor het slaan van olie uit olierijke zaden als lijn- en koolzaad. Soms werden beide functies samengebracht in een olie- en korenwindmolen. Tevens werden windmolens, én dit minstens sinds de vroege 14de eeuw, aangewend om waterrijke gronden – zoals het grensoverschrijdend gebied De Moeren/Les Moères in het westen van Vlaanderen – te bemalen. Een andere toepassing, die tot het begin van de 20ste eeuw in gebruik bleef, betrof het zagen van hout. In de Leiestreek namen de zogenaamde vlasmolentjes van het midden van de 19de eeuw tot het interbellum het manueel zwingelen van het vlas uit handen.⁹²

Figuur 29-30 Beddermolen in Westerlo: oorspronkelijk een banmolen (foto: Evert Vandeweghe, 9 maart 2021) en Vredesmolen in Houthulst (foto: Pol Vanneste, 31 augustus 2020).

Deze belangrijke economische betekenis vertaalde zich van meet af aan in het feodale recht dat de maatschappij in de middeleeuwen en het ancien régime organiseerde. Volgens dit recht had de heer, die veelal tot de adel of de geestelijkheid (abdijen, kloosters en kapittels) hoorde, niet alleen de beschikking over een bepaald gebied maar ook over de wind die over dit gebied waaide. Maalrecht werd een ban. Door het dwingend karakter van de ban- of dwangmolen kwam alles wat in het leen

⁹² DEVLIEGHER 1984, 80-92; DE TIER & VAN KEYMEULEN 1990, 1; S.N. 2011, 19-24.

werd gemalen, terecht op deze molen van de heer. Uitvoer van graan was immers verboden. Meestal was de banmolen door de heer in cijnspacht gegeven aan een molenaar, die dan ook – veelal mits betaling van een windgeld – gebruik mocht maken van het zogenaamde ‘recht van de wind’. Aan het molenbansysteem kwam een einde met de Franse wet van maart 1790, die bij de inlijving van de Nederlanden bij Frankrijk in 1795 ook in Vlaanderen van toepassing werd.⁹³ Het recht om vrije molens op te richten betekende een zware concurrentie voor de voormalige banmolens. Op vrij gemakkelijk bereikbare plaatsen, langs steenwegen en op kruispunten, verrezen vanaf de prille 19de eeuw immers veel nieuwe windmolens.

In oorlogstijd hadden de windmolens het omwille van hun bakenfunctie veelal zwaar te verduren. Door hun hoge ligging in een open landschap leenden deze bakens zich niet alleen gemakkelijk als observatiepost of als richtpunt voor de artillerie, maar konden hun wieken ook ingezet worden als communicatiemiddel bij verzetsacties. Bijzonder desastreus was de tol die de Eerste Wereldoorlog van de windmaaldrij eiste. In West-Vlaanderen verdwenen tussen 1914 en 1918 minstens 108 windmolens. In de Frontstreek werden alle bovenkruiers omzeggens volledig vernield, ofwel door vijandig geschut ofwel door de eigen divisies die het gebruik ervan als vijandige observatieposten wilden vermijden. Ook elders in Vlaanderen liepen veel windmolens vooral bij het begin van de oorlog en op het einde tijdens het bevrijdingsoffensief zware schade op. In tegenstelling met vroegere oorlogen werden de verwoeste windmolens na de Eerste Wereldoorlog echter meestal niet meer heropgebouwd omwille van de alsmaar groter wordende concurrentie van stoom- en motormaaldrijen. Overgebleven molenrompen die herinneren aan deze oorlogsgeschiedenis (bijvoorbeeld door herkenbare oorlogsschade), en meer algemeen aan het ‘molensterven’ in de eerste helft van de 20ste eeuw hebben om die reden een hoge historische waarde.

Onmiskenaar heeft de windmolen in de voorbije tien eeuwen, voornamelijk door zijn belangrijke economische betekenis, dus een cruciale rol gespeeld in het maatschappelijk leven. Weinig materiële relictten gaan bovendien met hun verhaal zover in het verleden terug. In de historische leefwereld waren ze ooit in zeer grote getale aanwezig, vandaag is hun aantal echter gedecimeerd. De historische waarde van het windmolenerfgoed in Vlaanderen mag dan ook als (zeer) groot worden beschouwd en is – meestal in combinatie met de industrieel-archeologische waarde – doorslaggevend voor de waardering van de meeste windmolens. Bij sommige windmolens wordt deze historische waarde nog versterkt door eeuwenoude molenonderdelen, al dan niet met authentieke inscripties en/of dateringen, die als tastbare kapstukken het immateriële verhaal ondersteunen. Andere windmolens zijn dermate symbolisch voor specifieke gebeurtenissen (zoals de Vredesmolen in Klerken), dat ze er hun historische waarde aan ontleen. Enkele molens verwierven een belangrijke historische betekenis als katalysator in de ontwikkeling van het toerisme (zoals de Molen van Moeder Siska in Knokke of de molen van Sint-Anneke in Antwerpen).

Het spreekt voor zich dat in tijden van beperkte transportmogelijkheden molens werden opgericht in functie van de gewassen die er geoogst en nadien verwerkt dienden te worden. Graanmolens zijn dus vaak opgericht in streken met een uitgesproken vruchtbaar bodemtype, met name in de leem- en zandleemstreek en de meest vruchtbare delen van de armere zandstreek. De historisch sterke wisselwerking tussen de molen en het omliggende landschap uit zich daarom sterk bij locaties met traditionele open bouwlanden, zoals op heuvelruggen en plateaus. In de polderstreek, de duinstreek en in de grote riviervalleien en moerasgebieden is de wisselwerking meestal minder uitgesproken. Toch kan ook daar de relatie met het omliggende landschap nadrukkelijk zijn, bijvoorbeeld bij

⁹³ DE SCHEPPER 1984, 46; DE WILDE 1988, 30-32.

poldermolens, die aan de basis liggen van de ontginning of inrichting van dat specifieke landschap. Ook op andere vlakken kan de historische waarde zich in de molenbiotoop manifesteren. De aanwezigheid van buurt- of voetwegen of specifiek aangelegde molenwegen vertelt meer over de nood aan een goede bereikbaarheid van de molens, die een centrale rol speelden in de overlevingsstrategie van de maatschappij tijdens het ancien régime. Specifieke aanplantingen in de omgeving van de molen verwijzen dan weer naar het onderhoud en de instandhouding van de molen: veel heerlijkheden en abdijen bezaten tijdens het ancien régime bijvoorbeeld grote opgaande eiken, die ze reserveerden voor werken aan de plaatselijke molen (bijvoorbeeld ten westen van het kasteel van Leeuwerger in Zottegem).⁹⁴ Het harde hout van kornoelje, vaak aangeplant nabij molens, werd gebruikt voor de vervanging van kleine molenonderdelen.

Toponiemen verwijzen vandaag naar historische molenlocaties, waar al dan niet nog een molen prijkt. Iedere gemeente heeft wel een Molenstraat, Molenweg, Moleneinde, Molenberg of Molenkouter. Sommige straatnamen verwijzen naar de vigerende naam van de molen, zoals de Scheldemolenstraat, Bookmolenstraat of Prinsenmolenstraat. Andere straatnamen verwijzen naar de topografische context waarin de molen werd opgetrokken: de Hoogstraat, Hoge Weg, Hoogkouter, Windgatstraat, Kouter,... Ook toponiemen kunnen dus bijdragen tot de historische waarde van een molenbiotoop.

4.2.3 De technische waarde

“Het échte cultuurhistorische belang van de molen in de Westerse geschiedenis is zonder twijfel zijn rol als motor achter de ontwikkeling van de techniek en de mechanica. De basisprincipes van de mechanica (behoud van energie, kracht, evenwicht, beweging, versnelling en sterkteleer) zijn in een haast spectaculair summum opgedreven, zoals bijvoorbeeld in de constructie en in het volmaakte (on)evenwicht van de staakmolen. Molens zijn steeds de eerste praktische toepassingen geweest van nieuwe inzichten in de klassieke mechanica.” (Naar molens kijken, tentoonstelling Ename 2021)

De windmolen staat voor meer dan negen eeuwen technische ontwikkeling. Een optimaal gebruik van de windkracht voor de vele functies waarvoor windmolens werden ingezet, was daarbij de grote drijfveer. Vooral aan de kap, het drijfwerk, het kruierwerk en het gevlucht werden technische verbeteringen aangebracht. Zo evolueerde de kap van de standaardmolen, vooral in Oost- en West-Vlaanderen, van een kapel- of zadeldak naar een mansardedak. Mettertijd werd de molen immers groter en het gevlucht langer, wat de behoefte aan een groter vangwiel creëerde. Andere verbeteringen moesten het kruieren van de standaardmolen vergemakkelijken. Oorspronkelijk was de standaardmolen uitgerust met een steekstaart, waartegen geduwd werd om de molen te verkruieren. Naderhand werd de molenstaart voorzien van een houten kruier- of windas (met woelrol en kruierketting), die met een kruierhaspel (een wiel met handspaken) werd aangedreven. Omstreeks 1900 werden de houten windassen op hun beurt vervangen door gietijzeren tandwielen met een zwengel.

Het kruieren van een bovenkruier onderging een nog opmerkelijkere evolutie. Oorspronkelijk was de draaibare kap van een bovenkruier een zetelkap, waarbij een met de kap meedraaiende berrie door middel van ringen op een aan de molenromp vastgemaakte zetel draaide. Ter hoogte van haar buitenomtrek sleepte de kap met de daklijsten en spruiten over de onderring of kruiervloer (de bovenzijde van de molenromp). Het aanbrengen van tien rollen of wielschijven, respectievelijk onder de windpeluw, de lange spruit en de pinnebalk, zorgde vermoedelijk vanaf de 19de eeuw voor een belangrijk alternatief voor de sleepkap. Uiteindelijk werd de zetelkap meer en meer verdrongen door

⁹⁴ TACK, VAN DEN BREMTE & HERMY 1993, 140. Met dank aan Thomas Van Driessche.

de paternosterkap of het rollenkruierwerk. De paternosterring die kenmerkend is voor dit kruierwerk, bestaat uit een krans van 40 tot 50 olmhouten rollen tussen de kruiring en de bovenring. Deze rollen zijn door middel van kleine ijzeren assen, gericht op het middelpunt van de molenromp, gevat in een rollenwagen, gevormd door de buiten- en binnenring van de paternosterring. Een modernisering van de paternosterkap trad in met het zogenaamde Engels kruierwerk, waarbij ijzeren wielen met opstaande randen (flenzen) op een rondgaand spoor lopen dat op de onderring ligt. Aan de bovenring was een gelijkaardig spoor bevestigd. Om de molenkap naar de wind te draaien zijn de bovenkruiers doorgaans voorzien van uitwendig kruierwerk dat – zoals bij een standaardmolen – ophangt aan de staart. Een interessante variante vormt echter de kettingkruier waarbij het binnenkruierwerk vanop de belt met een ketting wordt bediend. In enkele zeldzame gevallen werd een bovenkruier uitgerust met een windroos op de achterkap, waardoor de kap van de molen zichzelf op de wind plaatste. Van dit zelfkruigingssysteem zijn in Vlaanderen geen materiële getuigen meer voorhanden.

Figuur 31-32 Engelse kruierwerk in de Couchezmolen in Kortemark (foto: Frank Becuwe, 25 november 2016) en verbusseling bij Molen De Hoop in Dilsen-Stokkem (foto: Sibylle De Sadeleer, 25 maart 2021).

Het gevlucht van de windmolen kende eveneens een merkwaardige ontwikkeling. De eerste en oudste gevluchten hadden dwarsgetuigde wieken. De roedebalk was aan beide zijden voorzien van even brede hekken zonder zeeg. Diverse aanpassingen vanaf de 17de eeuw leiden tot een linksgetuigd gevlucht waarvan de hekopstand in de loop van de 18de eeuw zo volmaakt was dat het achteraf lange tijd alleen nog detailaanpassingen kende. Voortaan werd enkel aan de achterzijde van de wiek nog een hekwerk, thans met zeeg, aangebracht, terwijl het voorhek van windplanken werd voorzien. De lengte van een wiek nam toe waardoor gevluchten van 24 meter vrij algemeen werden. De roeden waren pestelroeden, wat betekende dat ze uit een borst of pestel en twee einden bestonden.

Ook de eikenhouten askoppen waar de houten roeden doorheen staken, evolueerden. Vanaf 1850 werden ze geleidelijk verdrongen door de gietijzeren askoppen (of insteekaskoppen). De houten pestelroeden maakten vanaf het einde van de 19de eeuw geleidelijk plaats voor metalen roeden van aan elkaar geklonken en later gelaste platen. In het interbellum, toen het windmalen steeds sterker leed onder de concurrentie van het motormalen, werden allerlei wiekenverbeteringssystemen ontwikkeld om de luchtweerstand bij het draaien te verminderen. Een ruime toepassing kende de zogenaamde verdekking, genoemd naar de Nederlandse molenmaker Adriaan J. Dekker die het voorhek, de roede en het achterhekken tot aan de eerste zoomlat van een geprofileerde plaatijzeren

bekleding voorzag. Voor een veel voorkomende aanpassing werd gezorgd door Chris Van Bussel, waarbij enkel het voorhek en de roede werden bekleed en daarom vaak als halve verdekking werd benoemd. Na de Tweede Wereldoorlog werd door ingenieur P.L. Fauël nog een derde systeem ontworpen dat ook her en der in Vlaanderen werd toegepast. Daarbij werd het voorhek voorzien van een sterk gebogen houten windbord, een fok, die gedeeltelijk tot achter de roede doorloopt en bij het draaien een sterke onderdruk en zuigkracht veroorzaakt. De vang, waarmee het gevlucht tot stilstand werd gebracht, onderging eveneens aanpassingen. Oorspronkelijk ging het vaak om een houten blokvang, maar naderhand werd deze vervangen door een stalen hoepelvang.

Figuur 33 Bollenregulator in de Kruisstraatmolen in Werken (foto: Frank Becuwe, 9 juni 2017).

De op de functie van de molen afgestemde binneninrichting was eveneens onderhevig aan technische verbeteringen. Zo kende de maalinrichting van een korenwindmolen diverse cruciale verbeteringen. Molenstenen waren aanvankelijk van natuursteen. De belangrijkste waren enerzijds de blauwe of Duitse stenen en anderzijds de Franse stenen. De blauwe of Duitse stenen werden in hun geheel uit basaltlava gehouwen en zijn afkomstig uit de Duitse Eifel. De Franse stenen waren samengesteld uit stukken zoetwaterkwartsiet, gewonnen in de omgeving van La Ferté-sous-Jouarre dat vermoedelijk reeds in de 15de eeuw uitgroeide tot een vermaard productiecentrum van molenstenen. Daarnaast kwamen ook zogenaamde Engelse stenen voor. Deze maalstenen kwamen eveneens uit Frankrijk maar werden – volgens een in oorsprong Engels procedé – samengesteld uit geselecteerde stukken

natuursteen, meestal zoetwaterkwartsiet uit La Ferté-sous-Jouarre, die van de zeer poreuze Franse maalstenen verschilden door hun veel dichtere en gladdere structuur. Vanaf de jaren 1930 ruimden deze Duitse, Franse en Engelse stenen echter veelal plaats voor een nieuw type molenstenen, de zelfscherpende kunstmaalstenen, die werden opgebouwd uit een ballastlaag van mortel en een uit amaril en/of kwarts samengestelde maallaag. Een ander belangrijk aandachtspunt was de regelmatige toevoer van het graan tussen de twee molenstenen. Een uit de middeleeuwen daterend vernuftig, nog altijd operationeel systeem van auto-regulatie zijn de twee spelten of latjes die aan het klauwijzer zijn bevestigd. Doordat de klopper daartegen aandrukt en weer neervalt, regelt de graantoevoer zich vanzelf. Latere kleine bijstellingen zouden deze zelfregulatie vervolmaken. Een belangrijke technische verbetering om de snelheid van de looper automatisch te regelen vond ingang op het einde van de 19de eeuw met de bollenregulator. De uitslaande bollen drukken de hefboom, waaraan de pasbrug hangt, naar beneden, waardoor de looper bij verschillende snelheden toch op constante hoogte wordt gehouden.⁹⁵

Dit eeuwenlang proces van technische verbeteringen laat zich vandaag nog aflezen in het huidige molenbestand in Vlaanderen, in het bijzonder in de molens met een nog grotendeels of volledig bewaarde technische uitrusting. Sommige van deze molens zijn technisch mee geëvolueerd, andere dan weer niet, met een rijke diversiteit onder de windmaalvaardige molens als resultaat. De technische erfgoedwaarde van deze molens is dan ook groot. Voor sommige windmolens wordt deze waarde nog versterkt door de aanwezigheid van een technische rariteit, zoals de (eerste pogingen tot) opwekking van elektriciteit.

4.2.4 De culturele waarde

Windmolens waren in Vlaanderen, de bakermat van de standaardmolens, destijds niet enkel belangrijk voor de voedselvoorziening maar ze hadden zich ook diep verankerd in het leven van de lokale gemeenschap. De windmolen was eeuwenlang alomtegenwoordig in de geest van het volk, dat in de molen een veelzijdig, haast bezielde object zag. Zoals Paul Bauters opmerkt, transposeerde en transcendeerde het volk op allerlei manieren zijn hoop, zijn vrees, zijn angst en zijn bedreigde lot in het grijpklare vergelijkingsmateriaal dat de molen bood. Het plattelandsleven resoneerde in de molenkast.⁹⁶ Zijn universele aanwezigheid maakte van de molen een bijna onuitputtelijke bron voor de menselijke verbeeldingskracht. Als een evangelisch Christus- of Eucharistiesymbool kreeg de molen een religieuze connotatie. De beweging van gevlucht en binnenwerk werd een allegorie voor het gelukkig samenspel tussen gelovige en god ('Tussen Hemel en Aarde'). Tegelijk vormde de molen een bron van moraliserende metaforen over allerlei deugden en fungeerde hij als bron voor allegorieën van de meest boertige taferelen. Ook iconografisch vertaalde dit zich in talrijke historische afbeeldingen van molens met een allegorische of moraliserende inslag.

Levend onder de permanente bedreiging van ellende, dood en eeuwige bestraffing riep de toenmalige mens in zijn weerloosheid ook patroonheiligen aan. Het belangrijke molenaarsambacht, dat eeuwenlang voor de voedselvoorziening moest instaan, had er maar liefst minstens dertien, met de heilige Victor als bekendste. Waren deze schutsheligen universeel in hun aanwezigheid, in hun identiteit waren ze echter vaak zeer lokaal. Bijna allen hadden ze een (molen)steen als attribuut. Hoe diep de windmolen in de volksverbeelding ingreep, blijkt ook uit het grote aantal molenlegendes en -

⁹⁵ BAUTERS 1978, 40-74; DE TIER & VAN KEYMEULEN m.m.v. RYCKEBOER & VAN DER SYPT 1990; BAUTERS m.m.v. POUW 2002; BECUWE 2009, 43-49 & 67-72.

⁹⁶ BAUTERS 1993, viii.

sagen. Horen de legenden thuis in de stichtelijke sfeer, de voor waarheid vertelde sagen voeren de luisteraar mee naar veelal tragische gebeurtenissen met fabelachtige wezens. En waar konden deze heksen, spoken, weerwolven, betoverde katten en honden, ... in hun antropomorfe gedaante onder een vaal maanlicht beter rondhangen dan bij hooggelegen en alleenstaande windmolens. Ook de molenaar werd soms verdacht van omgang met duistere krachten, wat op zich niet verwonderlijk was. Op het roekeloze af wisten ze hun kennis van weer en wolken aan te wenden om de windkracht te beheersen en in energie om te zetten.

Een culturele rijkdom vormen ook de vele, soms eeuwenoude liederen, spreuken, spotverzen, raadsels en kinder- en aftelrijmpjes die de molen en de molenaar als onderwerp hebben. Opmerkelijk is dat deze niet altijd een gunstig beeld ophangen van de molenaar die binnen de oude rurale maatschappij tot de plaatselijke notabelen en de meer ontwikkelde klasse behoorde. Zijn slechte reputatie had de molenaar te danken aan zijn soms al te ruime interpretatie van het scheprecht (“de koeken die de mulder bakt, steelt hij uit de boerenzak”).

In het recreatieve dorpsleven namen de windmolens eveneens een plaats in. Een populaire volkssport was het gaaischieten, waarbij met pijl en boog een houten vogel, de gaai, van een hoge paal werd geschoten. Zeer gebruikelijk was om de gaai niet op een paal maar op een molenwiek te steken. Wieken bleken ook een interessant non-verbaal communicatiemiddel. Door de onderste roede bijna ter hoogte van de teerling te plaatsen werd een vreugdemoment (zoals een geboorte of een huwelijk) aangegeven. Was de onderste roede de teerling juist voorbij, dan stond de molen in rouwstand. Door de wieken helemaal recht te zetten, gaf de molenaar aan even rust te houden. Ook allerlei andere zaken als een langdurige breuk, het wachten op maalgoed, de komst van de commiezen, ... werden in deze molentaal gecommuniceerd. In oorlogstijd werd hiermee ook gewaarschuwd voor razzia's en dergelijke. Tot op vandaag houden de vrijwillige molenaars de belangrijkste toepassingen van de molentaal in stand.⁹⁷

Figuur 34-35 Muurschildering van de Kuitenbergmolen in Evergem (foto: Hannelore Decoodt, 27 mei 2021) en Molen ter Zeven Wegen in Ninove (foto: Hannelore Decoodt, 12 februari 2021).

Van culturele betekenis is ook de naamgeving van de windmolens. Herinnerend aan het oude gebruik om handelshuizen, herbergen en zelfs privéwoningen bij gebrek aan huisnummers te benoemen, dragen molens tot op vandaag een naam. Sommige verwijzen naar een eigenaar, een molenuitbater,

⁹⁷ Zo werden bij het overlijden van de gepassioneerde molenmakers Herman Peel en Roland Wieme in 2020 diverse windmolens in rouwstand gezet (<https://www.museabrugge.be/nieuws/molens-rouwen>, geraadpleegd op 24 juni 2021).

een toponiem, een topografische situatie of de functie van de molen. Andere zijn voorzien van fantasienaam, al dan niet geïnspireerd op het uitzicht of de bouwwijze van de molen of op bepaalde externe kenmerken ervan (zoals afmetingen, kleur, ...). Soms is de naamgeving vermoedelijk zuiver anekdotisch, gaat het om een volkse naamgeving verwijzend naar één of ander dier of naar een gebeurtenis (zoals een tragisch voorval, een rol als filmlocatie...). Opmerkelijk is ook dat weinig molens een Sint-naam dragen, wat wijst op het feit dat heel wat molenaars vaak een wat aparte plaats innamen in de toenmalige katholieke maatschappij.⁹⁸

Een ander cultureel interessant aspect is de taalkundige rijkdom van de molenterminologie, die vaak ook geografisch gekleurd is. Opmerkelijk daarbij zijn de vele molenonderdelen die gepersonaliseerd werden. Veel molentermen zijn ontleend aan de mens, zoals het *lijf* en de *hals* van de molenas, het *hoofd* en de *schoot* van de vang, de *muilband*, de *oorbomen*, het *vangoog*, de *koppen* van de kruisplaten, het *armwiel* en de *schoenarm*, de *boezem* onder de steenbalk, de *buiken* en *borsten* van de roeden, de *baard* van de windweeg, de *okselbalken*, ... Een verklaring dient volgens Paul Huys vermoedelijk gezocht in de persoonlijk aangevoelde betrokkenheid tussen mens en molen, want “geen molen, geen meel, geen brood”. Ook het dier ontbreekt niet in de geijkte molenterminologie, zoals blijkt uit de *wolf* van het schild, de *ezel* van de pasbrug, de *ezelbroek*, de *padde* en de *papegaai* van het lichtwerk, ...⁹⁹

Naarmate de windmolens hun primaire utilitaire betekenis verloren, nam ook hun volkskundige beleving sterk af. In de plaats groeide het besef dat zij symbool staan voor een verdwenen rurale maatschappij. Niet langer hun economische betekenis maar wel hun waarde als erfgoed moest de motor worden die hun behoud verzekerde. De eerste stemmen die weerklonken om de molen als getuigenis vast te houden, kwamen van landschapskunstenaars die zich, bewust van de historische en landschappelijke betekenis, vooral om het picturale aspect bekommerden. In hun spoor trokken figuren als Victor De Kinderen en Alfred Ronse ook de aandacht op de molen als een synthese van alles wat de geschiedenis tot nog toe had voortgebracht inzake houtverwerking, smederij, mechanica en werktuigkunde, in samenhang met de traditionele houtarchitectuur. Deze toenemende cultuurhistorische interesse trok uiteindelijk het beschermingsbeleid aan.

Door de eeuwen heen hebben windmolens de bevolking steeds beroerd. Aanvankelijk vanuit een economische afhankelijkheid en de centrale plaats die de windmolen bijgevolg in het maatschappelijk leven innam, later als getuigenis, a fortiori symbool van een teloorgedane rurale samenleving. Deze culturele of volkskundige waarde kan dan ook toegekend worden aan het windmolenerfgoed in het algemeen en aan windmaalvaardige molens in het bijzonder.

4.2.5 De archeologische waarde

Zeer veel windmolens staan vandaag nog op een historische molenlocatie. Wisten de molens de gesel van de tijd niet altijd te trotseren, bij hun wederopbouw bleef de oorspronkelijke vestigingsplaats in de regel behouden. Deze soms eeuwen geleden bewust uitgekozen plek beantwoordde toen alvast aan de noden van een optimale windvang, namelijk een vrij hoge ligging in een open landschap. In diverse gevallen worden deze plaatsen door de decimering van het aantal windmolens sinds het begin van de 20ste eeuw niet meer geaccentueerd door de aanwezigheid van een standaardmolen of bovenkruier. Toch laten ze zich ook in dit geval in het landschap soms nog herkennen door de bewaard

⁹⁸ HUYS 1993, 3-12.

⁹⁹ HUYS 1993, 11.

gebleven opgeworpen molenbelt of door restanten van het funderings- of opgaand metselwerk. Voor oude molenbiotopen is de kans hoegenaamd zeer reëel dat het verhaal van deze standplaatsen zich, in het bijzonder wat de eerdere molens betreft, ook in het bodemarchief heeft opgeslagen (bijvoorbeeld teerlingen van een staakmolen in de belt van een later opgetrokken stenen bergmolen of de funderingen van slagbanken in oliemolens). Ook de intensieve menselijke activiteiten die deze plekken in het verleden kenmerkten, hebben vermoedelijk materiële sporen nagelaten. Algemeen kan aan molensites met een lang verleden dan ook een archeologische waarde worden toegekend.

Figuur 36 Schellemolen in Damme op het enige bewaarde restant van de aarden middeleeuwse stadsomwalling (foto: Hannelore Decoodt, 13 juni 2021).

4.2.6 De esthetische waarde

Windmolens zijn zelden het resultaat van bewuste esthetische keuzes maar toch worden ze vaak als esthetisch ervaren. Die esthetische beleving ligt in de van oorsprong dynamische relatie tussen de molen en zijn omgeving. Bij de oprichting van een windmolen werd in het verleden immers steeds geopteerd voor een standplaats waar de energetische gevolgen van de hindernissen in het omgevende gebied de goede (lees economische) werking van de molen niet verstoorden. Dit impliceerde een gebiedsomschrijving met een open karakter en een optimale windvang, waarin de windmolen, al dan niet op een verhevenheid, als baken fungeerde. De mate van gaafheid van deze historische molinotoop is bepalend voor de ervaring van zintuigelijke schoonheid, die begrijpelijkerwijs niet aan het oog van kunstenaars en schrijvers ontsnapte en naarmate de mechanisatie oprukte meer en meer hun aandacht trok. Bij deze in eerste instantie visuele ervaring, kunnen ook andere schoonheidsaspecten als stilte en geur ervaren worden. Vertaalt de historische dynamische interactie tussen molen en

landschap zich nog in het huidige cultuurlandschap, dan kan aan de omgeving een esthetische waarde worden toegekend.

4.2.7 De artistieke waarde

De artistieke waarde van windmolens blijft meestal beperkt tot kleine interventies zoals het tooien van de molenkap met een windwijzer, die allerlei vormen (zoals van een haan, een vaan, een zeemeermin, ...) kon aannemen. Van de standaardmolens ten oosten van de Schelde werd ook soms de molenkast geschilderd, vaak regionaal getint. Ten westen van de Schelde kwam dit gebruik evenwel niet voor. Sommige Kempense standaardmolens laten zich ook kenmerken door een decoratieve molenkast met een bebording in visgraatmotief. Van een streven naar kunstzinnigheid was (en is) bij de bouw van een windmolen echter geen sprake. Aan windmolens wordt – in toepassing van het onroerend erfgoeddecreet – dan ook vrijwel nooit een artistieke erfgoedwaarde toegekend.

4.2.8 De architecturale waarde

Windmolens zijn werktuigen, waarvan het staande werk, de molenkast bij standaardmolens en de molenromp bij bovenkruisers, de mantel of het omhulsel vormt van het inwendige gaande werk. Samen vormen het staande en gaande werk – zoals door Luc Devlieghe gesteld – een volmaakte eenheid, die behoort tot het domein van de industriële archeologie.¹⁰⁰ Windmolens getuigen in de regel niet van een fase of aspect van de architectuur of de bouwkunst in het verleden. De mate waarin ze iets bijbrengen over de geschiedenis van het bouwen en het ontwerpen in onze contreien is beperkt. De erfgoedwaarde van windmolens ligt dan ook niet in hun architecturale betekenis.

Sommige windmolens vormen hierop evenwel een uitzondering door deel uit te maken van het oeuvre van een toonaangevende architect en/of op een zeer kwalitatieve wijze met een nieuwe bestemming te zijn ingevuld. Zo restaureerde Lou Jansen, vooral bekend als vertegenwoordiger van de modernistische Turnhoutse School, heel wat windmolens. De molen De Grote Bentel in Turnhout herdefinieerde hij tot zijn eigen woning-atelier. Voor de restauratie van de molen van Sint-Anneke in Antwerpen werd tijdens de jaren 1970 beroep gedaan op de modernistische architect Renaat Braem, die ook instond voor het ontwerp van het café-restaurant onder de molen. Aan deze windmolens wordt bijkomend een architecturale waarde toegekend.

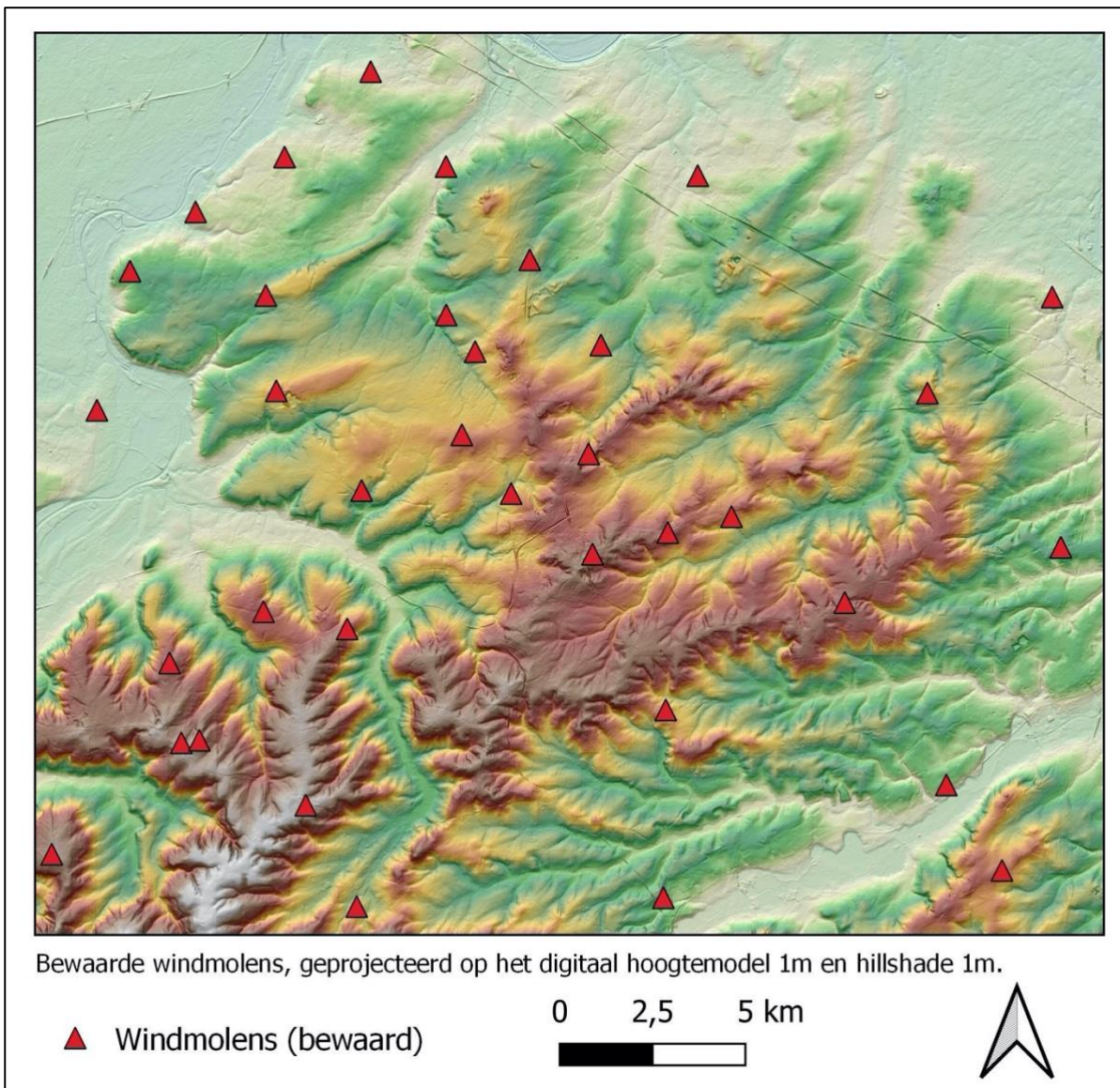
4.2.9 De ruimtelijk-structurende waarde

Door de fysieke hoogte van de windmolens zelf en hun gebruikelijke inplanting op topografische hoogtes, preferentieel in open rurale omgevingen, zijn molens vaak een beeldbepalend element in het landschap. De windmolen trekt de aandacht en kan net zoals een kerktoeren aan de einder een ijkpunt zijn, die van verre zichtbaar is. Als baken structureert de molen het open landschap, de blik van de toeschouwer van het open landschap wordt naar de windmolen toezogen. Draaiende en bezielde windmolens trekken zelfs nog meer de aandacht. Niet elke molen die goed zichtbaar is, heeft echter ruimtelijk-structurende waarde. Belangrijk hiervoor is dat de molens een onderliggende kenmerkende ruimtelijke structuur van het landschap zichtbaar maken. Vaak gebeurt dit als een repetitief element, bijvoorbeeld verschillende molens die een heuvelkam benadrukken. Een sterk voorbeeld zijn de windmolens op de Kruisvest in Brugge, die de middeleeuwse stadsomwalling

¹⁰⁰ DEVLIEGHER 1984, 11.

markeren, zoals dit vroeger ook op andere stadsvesten het geval was. Afgaande op historisch kaartmateriaal telde Brugge rond 1580 maar liefst 38 windmolens op de stadsvesten.

Figuur 37 Bewaarde windmolens in zuidelijk Oost-Vlaanderen, geprojecteerd op het digitaal hoogtemodel (agentschap Onroerend Erfgoed, 2021).

Een ander voorbeeld zijn de poldermolens van De Moeren (in Veurne) die de structuur van de Ringsloot visualiseren. Bij die laatste heeft ook het omgevende landschap een sterke ruimtelijk-structurerende waarde: deze molens liggen aan de basis van de bemaling of bevoeiing van de omgeving, in samenspel met een systeem van grachten en sloten die volgens een specifiek patroon zijn aangelegd en de ruimte op een duidelijk waarneembare manier structureren. Deze ruimtelijk-structurerende waarde kan nog versterkt worden door een strak geometrisch patroon van historische percelen en wegen, mogelijk geaccentueerd door bomerijen. Om die reden verlenen het karakteristieke dambordvormig ontginningspatroon van de droogmakerij en de bijhorende bemalingsinfrastructuur De Moeren bij Veurne een ruimtelijk-structurerende waarde.

4.2.10 De wetenschappelijke waarde

Iedere windmolen is uniek en dus een essentiële, materiële bron voor onze wetenschappelijke kennis, zowel historisch, industrieel-archeologisch als technisch. Die aspecten worden echter gevat onder de respectievelijke waarden. Een wetenschappelijke waarde wordt voorbehouden voor molens die zich lenen tot kenniswinst op andere vlakken. Zo kunnen eeuwenoude houten molenonderdelen bijdragen tot onze natuurwetenschappelijke kennis op basis van dendrochronologisch onderzoek.

Figuur 38 Kruiskoutermolen in Erpe-Mere: oude staak (foto: Evert Vandeweghe, 30 mei 2020).

5 GEWIKT EN GEWOGEN. VOORSTELLEN VOOR EEN JUISTE ERKENNING VAN DE ERFGOEDWAARDE

5.1 INLEIDING

Eén van de hoofddoelen van dit onderzoek is om te komen tot een over heel Vlaanderen gewogen, gemotiveerde en representatieve selectie voor bescherming en inventarisatie. Dit hoofdstuk behandelt de voorstellen die moeten leiden tot die betere erkenning van het windmolenerfgoed in Vlaanderen. Voor 102 van de 329 onderzochte historische windmolens wordt een concrete aanpassing van de aanduiding in functie van de erfgoedwaarde voorgesteld. Dit omvat nog niet de voorstellen in functie van de windvang (die in een volgend hoofdstuk behandeld worden) maar wel enkele volledig nieuwe beschermingen, de inhoudelijke uitbreiding van een aantal beschermingen met het omliggende landschap, de functioneel verbonden context en roerende goederen, en enkele opheffingen van beschermingen. Er wordt ook ingegaan op de opname van windmolens in de Inventaris Onroerend Erfgoed, wat beschouwd kan worden als de aanzet tot een lokaal erfgoedstatuut. Om af te sluiten wordt kort geargumenteed waarom het windmolenerfgoed van Vlaanderen ook van internationaal belang is. In deze inleiding wordt nog even stilgestaan bij de verschillende beschermingsinstrumenten en hoe die in het verleden gebruikt zijn.

Figuur 39-40 Hubertmolen in De Haan: landschap (foto: Luc Van Havere, 15 september 2020) en de omgeving van de Van Vlaanderensmolen in Lievegem: dorpsgezicht (foto: Hannelore Decoodt, 24 juni 2021).

De keuze voor een specifiek beschermingsinstrument (sinds 1931 monument of landschap en sinds 1976 ook stads- of dorpsgezicht) is de voorbijge 90 jaar niet altijd even consequent gemaakt.¹⁰¹ Dit is deels het gevolg van het feit dat de wet op de bescherming van 7 augustus 1931 de termen monument en landschap amper definieerde.¹⁰² Alle ruime gehelen, zowel bebouwd als onbebouwd, konden dus vanaf 1931 beschermd worden als landschap. Bij de windmolens focusten deze beschermingen vaak op de onmiddellijke omgeving van de molen, ook als die omgeving voornamelijk uit gebouwen bestond, zoals bij de Hubertmolen in De Haan (beschermd in 1946 omwille van de esthetische waarde). Het decreet van 3 maart 1976 introduceerde de stads- en dorpsgezichten als *“een geheel van een of*

¹⁰¹ LISSON 2021, s.p.

¹⁰² DE CLERCQ 2017, 32-34; 59-60.

meer monumenten of onroerende goederen met omgevende bestanddelen zoals beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, wegen, straten en pleinen, van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde". Zodoende werd het onderscheid tussen een stads- of dorpsgezicht met een landschap scherper. Pas met het Landschapsdecreet van 16 april 1996 werd het landschap gedefinieerd als "een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang, waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van de natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen".¹⁰³

Ook na 1976 was de keuze van het statuut soms betwistbaar. Zo werd de ruime omgeving van de Van Vlaenderensmolen in Lievegem in 1984 beschermd als dorpsgezicht, ook al had en heeft die omgeving vooral erfgoedwaarde als representatief vroegmiddeleeuws landschap (vallei van de Oude Kale). Een bescherming als cultuurhistorisch landschap zou hier dus beter passen en werd destijds ook bepleit. Deze inconsequenties in de keuze van een beschermingsstatuut lijken ingegeven door pragmatische overwegingen zoals de relatief beperkte erfgoedwaarde (reden waarom een dorpsgezicht werd voorgesteld in plaats van een monument), de te verwachten bezwaren (reden waarom een dorpsgezicht werd voorgesteld in plaats van een cultuurhistorisch landschap) of de toenmalige premies, rechtsgevolgen en beheersdoelstellingen die gekoppeld waren aan bepaalde statuten.

Een bescherming is echter in de eerste plaats een zo tijdloos mogelijke erkenning van de erfgoedwaarde. Pas in tweede instantie is het een instrument voor behoud dat een beheerskader uitzet (voor de te behouden erfgoedkenmerken en -elementen). Dat beheerskader wordt vervolgens gerealiseerd door rechtsgevolgen en eventuele ondersteuning via premies. De enige overweging bij de keuze voor een bepaald beschermingsstatuut moet dan ook de specifieke erfgoedwaarde(n) zijn en de hieraan gekoppelde erfgoedelementen en -kenmerken.

Indien de erfgoedwaarde van een windmolen gelegen is in het feit dat het oorspronkelijke productieproces nog ervaren kan worden (industriële-archeologische waarde), dan lijkt een bescherming als monument in de meeste gevallen aangewezen. Het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 omschrijft een monument immers als "*een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)*". Indien die erfgoedwaarde vervat zit in de mate waarin de molenromp een landschappelijke structuur zichtbaar maakt en/of beïnvloed heeft (ruimtelijk-structurende waarde) is een bescherming als onderdeel van een cultuurhistorisch landschap het juiste instrument. Vaak maar niet altijd kan ook een link gemaakt worden tussen het beschermingsstatuut en de bewaringstoestand van een molen (het onderscheid tussen een volledige historische molen, een onvolledige molen, een lege molenromp en een molenrestant). Die laatste twee zullen eerder uitzonderlijk als monument beschermd worden en hebben best andere beheersdoelstellingen dan de eerste twee categorieën (met name geen maalvaardige restauratie).

Bij de onderstaande voorstellen worden zowel cultuurhistorische landschappen, stads- en dorpsgezichten als monumenten gehanteerd. Daarnaast wordt er voor gepleit om rekening te houden met windmolenerfgoed bij de toepassing van andere instrumenten zoals vastgestelde landschapsatlasrelicten (vroeger "ankerplaatsen") en erfgoedlandschappen.¹⁰⁴

¹⁰³ Een geringe dichtheid van bebouwing werd in het gewestplan van 1972 gedefinieerd als "gemiddeld minder dan 15 woningen per hectare".

¹⁰⁴ Zoals omschreven in het Onroerenderfgoeddecreet en -besluit die sinds 1 januari 2015 van kracht zijn.

5.2 HIATEN

Uit dit onderzoek bleek al dat de erfgoedwaarde van historische windmolens in Vlaanderen anno 2021 relatief goed beschermd is (zie 3.2.). Op het vlak van de erkenning van voornamelijk 20ste-eeuws mechanisch en/of industrieel binnenwerk werden er wel nog enkele hiaten gedetecteerd, zowel in niet-beschermden molenrompen, als bij beschermde windmolens. Een systematisch plaatsbezoek aan de 133 niet-beschermden windmolens bleek binnen dit pilootproject niet mogelijk maar in een recent artikel (2019) werden vanuit de erfgoedgemeenschap negen niet-beschermden windmolens voorgedragen voor bescherming.¹⁰⁵ In het kader van deze evaluatie werd die lijst aangevuld met één suggestie van de molenvereniging Levende Molens en één extra voorstel tot bescherming, vermeld op de website Molenecho's. Van deze elf molens werden er uiteindelijk twee niet verder bekeken voor bescherming omdat het laat-20ste-eeuwse constructies zijn die niet passen binnen de afbakening van dit onderzoek: de Bakkersmolen van Essen-Wildert en Molen Zeldenrust in Zandhoven.

Figuur 41-42 Westmeersmolen in Wachtebeke (foto: Hannelore Decoodt, 11 november 2020) en Molen van Terheide in Asse (foto: Sibylle De Saedeleer, 28 mei 2021).

Van de overige negen werden er drie beoordeeld als onvoldoende waardevol om beschermd te worden: de Nieuwe Molen in Affligem (Hekelgem), de Oude Molen in Knokke-Heist (Knokke) en de Zwarte Molen in Lille. Vier molens werden beoordeeld als voornamelijk landschappelijk waardevol: de Molen Van Hove in Beveren-Waas, de Sint-Gustaafsmolen in Veurne (De Moeren), de Seinemolen in Veurne (Houtem) en de Westmeersmolen in Wachtebeke. Enkel bij de Molen Van Hove in Beveren-Waas is die landschappelijke erfgoedwaarde momenteel nog onvoldoende erkend. Een bescherming als cultuurhistorisch landschap dient hier dan ook verder onderzocht te worden (zie verder). Ten slotte lijken twee molens op basis van het onderzoek wel in aanmerking te komen voor een bescherming als

¹⁰⁵ DENEWET 2019, 209.

monument, in de eerste plaats omwille van een waardevolle mechanische maalterij in de molenromp: de Molen van Terheide in Asse en de Balsmolen in Tielt (Schuiferskapelle).

5.3 UITBREIDINGEN

5.3.1 Molenlandschappen

Anno 2021 zijn 24 molenomgevingen als cultuurhistorisch landschap beschermd maar die zijn vaak te beperkt afgebakend met enkel de onmiddellijke omgeving van de molen, ook als die voornamelijk uit gebouwen bestond, zoals bij de reeds vermelde Hubertmolen in De Haan. De erfgoedwaarde van deze 24 landschappen is desktop geëvalueerd op basis van een negatieve, neutrale of positieve beoordeling van de traditionele landschapskenmerken en de nog aanwezige zichtrelaties (zie 2.3.4.). Op diezelfde manier zijn 45 omgevingen geëvalueerd van windmolens die al beschermd zijn (als monument) en waarvan de omgeving nog niet is beschermd (31), of enkel als een stads- of dorpsgezicht (14). Ten slotte is ook de omgeving geëvalueerd van zeven nog niet beschermde windmolens die door de erfgoedgemeenschap als potentieel beschermingswaardig werden opgegeven (zie 5.2.). In totaal werden dus 76 molenomgevingen desktop onderzocht.

De conclusie van deze evaluatie is dat de bescherming van elf molenomgevingen als cultuurhistorisch landschap prioritair dient onderzocht te worden, evenals de uitbreiding van drie al beschermde cultuurhistorische landschappen. Tien andere molenomgevingen scoorden ook hoog op basis van de criteria maar een onderzoek naar een bescherming als cultuurhistorisch landschap is hier minder prioritair, in de meeste gevallen omdat ze al in een erfgoedlandschap of landschapsatlasrelict liggen. Hetzelfde geldt voor de uitbreiding van drie andere beschermde cultuurhistorische landschappen. Bij drie als dorpsgezicht beschermde molenomgevingen kan de omzetting naar een cultuurhistorisch landschap onderzocht worden maar ook dit is minder prioritair, net zoals de uitbreiding van één vastgesteld landschapsatlasrelict.

Van de elf voorstellen voor een prioritaire bescherming van het molenlandschap als cultuurhistorisch landschap en de drie voorstellen tot een prioritaire uitbreiding van de bestaande bescherming liggen er vijf in West-Vlaanderen, zes in Oost-Vlaanderen, en telkens één in Limburg en Antwerpen. Het zijn de molenomgevingen rond de:

1. Brouckmolen in Alveringem
2. Molen Van Hove in Beveren-Waas
3. De Tomp van Grevenbosch, Hamont-Achel (uitbreiding)
4. Houten molen Ter Rijst in Herzele
5. Vermeulenmolen in Ieper (uitbreiding)
6. Westermolen in Kaprijke
7. Couchezmolen in Kortemark
8. Wullepitmolen in Kortemark
9. Molen Nieuw Leven in Maasmechelen
10. Windmolen Ter Zeven Wegen in Ninove
11. Tissenhovemolen in Oudenaarde
12. Mevrouwmolen in Tielt
13. Beddermolen in Westerlo (uitbreiding)
14. Vinkemolen in Zwalm.

Figuur 43-44 Vermeulenmolen in Ieper (foto: Jo Van Massenhove, 4 september 2020) en Westermolen in Kaprijke (foto: Hannelore Decoodt, 19 oktober 2020).

De Couchezmolen en Wullepitmolen in Kortemark maken waarschijnlijk deel uit van hetzelfde cultuurhistorische landschap en de omgeving rond de Tomp van Grevenbosch lijkt beschermingswaardig vanuit vestingbouwkundig standpunt, niet omwille van het molenlandschap. Dit brengt het aantal prioritair te onderzoeken molenlandschappen voor bescherming dus op twaalf. Hier kan trouwens aan toegevoegd worden dat er ook windmolens zijn die een waardevol maar geen centraal deel uitmaken van een bouwkundig geheel zoals een dorpskom (bijvoorbeeld Molen De Wachter in Dilsen-Stokkem die samen met de kerk en het kasteel de bakens van het dorp vormen). Binnen het kader van deze evaluatie is echter niet systematisch onderzocht welke van deze bouwkundige gehelen in aanmerking komen voor een bescherming als stads- of dorpsgezicht.

5.3.2 Functionele context

In een nota uit 2011 over het Nederlandse windmolenerfgoed benadrukte de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed dat er de voorbije decennia vanuit de erfgoedzorg te weinig aandacht was besteed aan het ensemble en de context van historische windmolens, waarbij gedomd werd op de bijhorende hoeves en molenaarswoningen, bijgebouwen, maalderijen, machinegebouwen, silo's en dergelijke.¹⁰⁶ Ook in Vlaanderen zijn dergelijke waardevolle elementen zelden meegenomen in de bescherming, mede door de vroege bescherming van heel wat windmolens.¹⁰⁷ Dit kan gaan om een latere toevoeging zoals een machinegebouwtje dat tegen de molenromp aangebouwd is toen deze gemechaniseerd werd. Maar ook gebouwen in de directe omgeving van de windmolen zijn vaak ten onrechte over het hoofd gezien bij beschermingen, zoals de molenaarswoningen of vrijstaande mechanische maalderijen. Die laatste werden soms zelfs bewust weggelaten bij oudere beschermingen omdat ze geassocieerd werden met de industrialisering en dus het verval van de windmolens. Vandaag worden deze mechanische maalderijen echter erkend als een waardevolle historische fase, ook al omdat ze in

¹⁰⁶ S.N. 2011, 55.

¹⁰⁷ Meer dan de helft van de 196 nog beschermde windmolens werden vóór 1975 beschermd.

toenemende mate bedreigd zijn.¹⁰⁸ Bij een aantal andere windmolens zijn dergelijke zaken wel beschermd maar enkel als onderdeel van een cultuurhistorisch landschap of dorpsgezicht, waardoor waardevolle interieurelementen zoals de machines van een mechanische maalderij niet mee beschermd zijn.

Figuur 45 Molen van Larum in Geel: mechanische maalderij (foto: Evert Vandeweghe, 9 maart 2021).

Uit de desktopscreening van de 196 beschermde windmolens bleek dat in 31 gevallen een verder onderzoek (veldwerk en uitgebreid archief- en literatuuronderzoek) zich opdringt in functie van de uitbreiding van de bescherming. In een twintigtal gevallen gaat dit om een molenaarswoning of hoeve, in een tiental gevallen om een maalderij en in één of twee gevallen om een machinegebouwtje, magazijn, kapel, rosmolen, karrespoor of vlaserfgoed. Ook de twee voorgestelde nieuwe beschermingen (zie 5.2.) worden trouwens mee gemotiveerd vanuit die ruimere context: een industriële silo bij de Molen van Terheide in Asse, en een agrarisch erf met woning, schuren, stallen en kapel bij de Balsmolen in Tielt.

5.3.3 Roerend maar functioneel erfgoed

Het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 (art. 2.1) definieert een monument als “*een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)*” en cultuurgoederen als “*roerende goederen die omwille van hun erfgoedwaarde van algemeen belang zijn, waarvan het samen voorkomen met het gebouw een bijzondere waarde heeft en die ofwel ontworpen zijn voor of vervaardigd met het beschermd goed ofwel gerelateerd zijn aan de functie van het beschermd goed en waarvoor historische verbondenheid met het beschermd goed aangetoond kan worden. Voor beschermde onroerende goederen in eigendom van privépersonen of -rechtspersonen moeten de*

¹⁰⁸ Het molenexpertisecentrum van de provincie Oost-Vlaanderen MOLA inventariseerde in 2020 80 maalderijen (waarvan 12 beschermd als monument) maar kreeg sindsdien al voor 3 maalderijen de vraag tot opname in een depot omdat ze zullen verdwijnen.

cultuurgoederen opgenomen zijn in een beschermingsbesluit of een goedgekeurd beheersplan, of er moet voorheen voor het beheer ervan een premie verleend zijn, opdat ze als cultuurgoederen beschouwd kunnen worden”.

Figuur 46-47 Haverbreker in de Wullepitmolen in Zarren (foto: Frank Becuwe, 11 april 2018) en builmolen in de Kruisstraatmolen in Werken (foto: Frank Becuwe, 9 juni 2017).

Op één beschermingsbesluit na (meer bepaald dat van het Merelaantje in Londerzeel) dateren alle beschermingsbesluiten van molens echter van vóór het in voege treden van het onroerenderfgoeddecreet en de invoering van het begrip cultuurgoed. In deze besluiten worden amper of geen roerende goederen (cultuurgoederen avant la lettre) vermeld. Ook een inkijk in het aantal roerende goederen die in de voorbije decennia bij een restauratie van de molen met een premie werden gerestaureerd, is er niet. Wel werd voor ongeveer 35% van alle windmolens sinds 2015 een beheersplan opgemaakt en hierin worden regelmatig cultuurgoederen vermeld. Omdat het niet mogelijk bleek om binnen deze evaluatie alle beschermde en beschermingswaardige windmolens in Vlaanderen te screenen op cultuurgoederen, is er voor gekozen om meer algemeen te bespreken welke specifieke roerende elementen van belang kunnen zijn voor de erfgoedwaarde van windmolens en dus beschouwd kunnen worden als cultuurgoederen. Voor een adequaat erfgoedbeleid is het streven naar uniformiteit bij de erkenning van cultuurgoederen immers cruciaal.

Onder het begrip ‘interieurelementen onroerend door aard’, worden de elementen begrepen die vast verbonden zijn met het monument en niet zonder breekwerk kunnen verwijderd worden. Deze interieurelementen zijn automatisch mee beschermd en zijn strikt genomen geen cultuurgoederen. Met betrekking tot de windmolens zijn dit vooral ‘machines verankerd in het gebouw’. Dit betekent bijvoorbeeld dat het “molentechnisch binnenwerk op de steenzolder: voormolen: molenstenen Ø 1,30 meter achtermolen : molenstenen Ø 1,50 meter; inclusief steenkuip, steenring & steengalg, stoelen, graan- & schudde-bakken, traamstokken, ...” geen cultuurgoederen, maar wel vaste onderdelen van de maaluitrusting zijn, die een wezenlijk onderdeel vormen van de windmolen als machine. Zoals eigen aan een machine zijn deze onderdelen demonteerbaar, maar vormen ze geen roerend element op zich.

Sommige elementen in een windmolen zijn daarentegen wel effectief roerend en betreffen losse objecten die in een windmaalvaardige molen voorhanden zijn (moeten zijn) om een goede windmaalvaardige werking mogelijk te maken. Deze cultuurgoederen zijn dus voornamelijk werkgerelateerd en hebben steeds erfgoedwaarde. Zonder deze historische roerende objecten laat het productieproces zich niet reconstrueren en, in het geval van windmaalvaardige molens, niet in de praktijk brengen.¹⁰⁹ Ze zijn met andere woorden ‘onroerend door bestemming’, in het bijzonder ‘onroerend door economische bestemming’.¹¹⁰

Bij een inventarisatie van de meest voorkomende cultuurgoederen in een windmolen kan men niet om de typologische en functionele verscheidenheid heen die het windmolenerfgoed in Vlaanderen kenmerkt. Al naargelang het gaat om een standaardmolen of een bovenkruier, om een korenmolen, een oliemolen, een combinatie van beiden, of een vlamsmolen varieert het aanbod van cultuurgoederen, zoals uit onderstaande oplistijng blijkt.

Cultuurgoed	Korte beschrijving
<i>Standaardmolen (korenmolen)</i>	
Zakkenbank (per steenkuip)	Per steenkuip een houten zakkenbank, waarop de zakken graan worden klaargezet.
Haverpletter (indien niet verankerd)	Met natuurlijke of mechanische kracht aangedreven cilindermolen (om haver te pletten). Meestal opgesteld in een kombuis of op een derde zolder. Vermelding van de makelij (firma) maakt het object zeldzamer.
Scheiplankje (bij meelgoot)	Houten plankje dat in de meelbak geplaatst wordt om het meel tegen te houden bij het wisselen van een zak.
Molenaarsschep (bij meelgoot)	Houten of deels houten deels metalen schep met handvat om graan of meel te scheppen.
Zakkenwagentje	Houten wagentje op twee wielen met een schepvormig draagvlak en twee lange lastarmen (om zakken over kleine afstanden te verplaatsen) (oudste type).
	Deels houten deels ijzeren wagentje op twee wielen met een schepvormig draagvlak en twee lange lastarmen (om zakken over kleine afstanden te verplaatsen) (typologisch jonger dan de volledig houten zakkenwagentjes). ¹¹¹
Brugbalans	Deels houten deels metalen weegtoestel met bijhorende gewichten. Soms verzonken in de zoldervloer.

¹⁰⁹ Recente roerende objecten met eenzelfde finaliteit, eventueel ter vervanging van het oude exemplaar, hebben geen erfgoedwaarde, zijn niet historisch verbonden met het beschermde monumenten, ... Ze beantwoorden met andere woorden niet aan de definitie en kunnen bijgevolg ook niet als ‘cultuurgoederen’ beschouwd worden.

¹¹⁰ ‘Onroerend door ornamentale bestemming’ of ‘onroerend door (wils)bestemming’ zijn vormen die binnen molinologisch verband in principe niet zullen voorkomen (zie: S.N. 2015: *Cultuurgoederen in monumenten. Richtlijn om te beoordelen of cultuurgoederen deel uitmaken van de bescherming*, agentschap Onroerend Erfgoed).

¹¹¹ De zakkenwagentjes die volledig in metaal zijn vervaardigd, zijn veel recenter en hebben onvoldoende erfgoedwaarde om als cultuurgoed weerhouden te worden.

Builmolen (indien niet verankerd)	Met natuurlijke of mechanische kracht aangedreven builmolen (om het meel te builen). Vermelding van de makelij (firma) maakt het object zeldzamer.
Wiekstok (bij gevluucht)	Lange houten of ijzeren stok met ijzeren haak (om de wieken voort te duwen of dichterbij te trekken).

<i>Bovenkruier (korenmolens)</i>	
Zakkenbank (per steenkuip)	Per steenkuip een houten zakkenbank, waarop de zakken graan worden klaargezet.
Spint	Een houten cilindervormige inhoudsmaat van hout of ijzer, met aan de bovenzijde een middenregel om de hoeveelheid graan af te strijken. Precieze inhoud: 36 liter graan.
Graanschop	Houten graanschop met houten steel ter bevoorrading van de graangoot met tremel.
	Metalen graanschop met houten steel ter bevoorrading van de graangoot met tremel.
Wanmolen	Manueel of mechanisch aan te drijven wan- of kafmolen (om het graan te zuiveren). Vermelding van makelij (firma) maakt het object zeldzamer.
Andere reinigings- en sorteertoestellen (indien niet verankerd)	Met windkracht of motorkracht aangedreven sorteercilinder (trieur) (bestaande uit een zacht hellende ijzeren cilinder, draaiend om een horizontale as). Vermelding van makelij (firma) maakt het object zeldzamer.
Haverpletter (indien niet verankerd)	Met natuurlijke of mechanische kracht aangedreven cilindermolen (om haver te pletten). Vermelding van makelij (firma) maakt het object zeldzamer.
Scheiplankje (bij meelgoot)	Houten plankje dat in de meelbak geplaatst wordt om het meel tegen te houden bij het wisselen van een zak.
Molenaarsschep (bij meelgoot)	Houten schep met handvat om graan of meel te scheppen.
Zakkenwagentje	Houten wagentje op twee wielen met een schepvormig draagvlak en twee lange lastarmen (om zakken over kleine afstanden te verplaatsen) (oudste type).
	Deels houten deels ijzeren wagentje op twee wielen met een schepvormig draagvlak en twee lange lastarmen (om zakken over kleine afstanden te verplaatsen) typologisch jonger dan de volledig houten zakkenwagentjes).
Zakkenlift	Verplaatsbare metalen zakkenlift met elektromotor.
Brugbalans	Deels houten deels metalen weegtoestel met bijhorende gewichten. Soms verzonken in de zoldervloer.
Builmolen (indien niet verankerd)	Met natuurlijke of mechanische kracht aangedreven buitmolen (om het meel te builen). Vermelding van de makelij (firma) maakt het object zeldzamer.
Patentmolen (indien niet verankerd)	Mechanisch aangedreven maalstoel met gesloten drijfwerk. De gesloten kast waarin dit drijfwerk zich bevindt, is voorzien van een oliebad.

Wiekstok	Lange houten of ijzeren stok met ijzeren haak (om de wieken voort te duwen of dichterbij te trekken).
----------	---

Standaardmolen en bovenkruier (oliemolen)¹¹²

Wanmolen	Manueel of mechanisch aan te drijven wan- of kafmolen (om het zaad te zuiveren). Vermelding van makelij (firma) maakt het object zeldzamer.
Lijnzaadbuilmolen	Met wind-, water- of motorkracht aangedreven builmolen om de oliehoudende zaden te zeven.
Bakken voor geplet zaad (horend bij de kollergang)	Houten bakken voor het opvangen en verzamelen van het geplette zaad.
Fornuispan (horend bij fornuis)	De al dan niet bodemloze pan die op de verwarmde fornuisplaat wordt geplaatst en waarin het geplette zaad wordt opgewarmd en geroerd (door een tot de vaste installatie behorend roerijzer) om het aanbranden van het zaad te vermijden.
Builen (horend bij fornuis)	De wollen zakjes die onderaan de trechters van het fornuis worden opgehangen en waarin het opgewarmde geplette zaad (oliehoudende pulp) bij het aftrekken wordt opgevangen.
Haren (horend bij fornuis)	De haar is een langwerpige leren omslag (ook enveloppe genoemd) die dichtgevouwen kan worden en waartussen de buil met opgewarmd geplet zaad wordt gelegd. Deze haren worden in de perslade gelegd om de olie uit de oliehoudende pulp te persen.
(koperen) bakken of ketels (horend bij de perslade)	De (koperen) bakken of ketels die tussen de stuitblokken van de pers met het slagwerk staan voor het opvangen van de olie.
Jaagijzers (horend bij de perslade)	De losse of uitneembaar jaagijzers die in een perslade tegen de haren met buil zitten.
Kussens (horend bij de perslade)	De houten blokken die in de perslade tussen de in een haar gewikkelde buil en de spijzeling en de slagwig worden geplaatst.
Spijzelingen (horend bij de perslade)	De vulstukken die tussen het kussens en de slagwigen van de perslade worden gestoken.
Sleutelstukken (horend bij de perslade)	De vulstukken die in de perslade tussen de slagwigen en de loswigen kunnen aangebracht worden.
Slagwigen (horend bij de perslade)	De spievormige stukken hout in de perslade waarop de heibalken vallen.
Loswigen (horend bij de perslade)	De wigen in de perslade die naast de sleutelstukken en de slagwigen worden aangebracht.
Derdelingen (horend bij de perslade)	De platte opvulstukken in de perslade die tussen de loswigen en de pasplankjes zitten.
Pasplankjes (horend bij de perslade)	De dunne opvulstukjes naast de derdelingen.
Lijnzaadoliebak (tenzij aan vloer of muur vastgemaakt)	Geklinknagelde metalen lijnzaadoliebak.

¹¹² Oliemolens zijn sowieso zeldzaam (geworden). Hun uitrusting (of restanten ervan) mag (mogen) dan ook steeds als uitzonderlijk beschouwd worden.

Oliereciënten (kruiken, vaten, ...)	Reciënten waarin de olie werd overgegoten om verhandeld te worden (oudste exemplaren).
Koekensnijtafel	Houten snijtafel om de koeken met een scharnierend mes bij te snijden.
Lijnzaadkoekenbreker (indien niet verankerd)	Manueel of mechanisch aangedreven koekenbreker. Doorgaans in metaal, maar oudste types in hout.

N.B. Oliemolens kwamen/komen veelal voor in combinatie met korenmolens. In dit geval dient zich een aanvulling met de cultuurobjecten, eigen aan korenmolens, aan.

<i>Vlaszwingelmolen</i> ¹¹³	
Trapzwengelwiel	Een met voetrappers aan te drijven zwengelwiel.
Metalen rolbraak	Metalen rolbraak of brakelaar met diep getande cilinders of rollen, manueel in beweging te brengen met een zwengel. Bij het braken wordt het houtachtige deel van de vlasstengels stukje voor stukje gekneusd en gebroken.
Houten handbraak	Houten brakelaar met een bot houten mes.
Bindstoel(en)	Houten of deels houten deels ijzeren bindstoel(en) waarmee het gezwingelde vlas samengebonden wordt.
Repel- of hekelkammen	Houten repelkammen of vlashekels met ijzeren kam om het vlas te ontzaden of te repelen.
Boothamer	Houten boothamer om het vlas te ontzaden.
Vlaszaadzeef	Een houten vlaszaadzeef om het vlaszaad uit te zeven.
Wanmolen	Manueel aan te drijven wan- of kafmolen (om het vlaszaad te zuiveren).
Wiekstok (bij gevluht)	Lange houten of ijzeren stok met ijzeren haak (om de wieken voort te duwen of dichterbij te trekken).

5.4 OPHEFFINGEN

Uit de thematische evaluatie van het windmolenerfgoed in Vlaanderen bleek dat bepaalde windmolens nog onvoldoende waardevol zijn om een bescherming te rechtvaardigen. Van één windmolen werd de bescherming tijdens de loop van dit onderzoek al definitief opgeheven (de onherstelbaar aangetaste Delmerensmolen in Tielt). Van de sinds 1947 gesloopte Windmolen De Brauwere in Zuienkerke werd de bescherming eind 2020 voorlopig opgeheven. Voor acht andere – zeven windmolens en één molenaarswoning – wordt een opheffing van één of meerdere beschermingen voorgesteld omwille van de te beperkte erfgoedwaarde. Bij de molenaarswoning en bij vier windmolens wordt de opheffing van alle beschermingsstatuten voorgesteld, zonder verdere voorwaarden. Bij twee windmolens wordt een voorwaardelijk opheffing voorgesteld en bij één windmolen wordt de opheffing van slechts één van de twee beschermingsstatuten voorgesteld (namelijk wel als monument maar niet als cultuurhistorisch landschap omdat dit laatste als geheel nog voldoende erfgoedwaarde bewaart). Telkens is rekening gehouden met het feit dat deze voorstellen tot opheffing geen lopende trajecten qua beheer en/of handhaving doorkruisen.

¹¹³ In Vlaanderen is nog één windmolen bewaard die vlas zwengelt, met name de Preetjesmolen in Heule. Dit is tevens de enige windvlasmolen in Europa.

Figuur 48-50 Keijersmolen, Lemmensmolen en De Korenbloem in Kinrooi: drie beschermd, 19de-eeuwse bergmolens (foto's: Sibylle De Sadeleer, 25 maart 2021).

Bij elk van de acht voorgestelde opheffingen is er sprake van een aantasting van de erfgoedwaarde sinds de bescherming door een verslechterde bouwfysische toestand, een ingrijpende verbouwing of een sterk veranderde context. Maar telkens is ook de relatieve erfgoedwaarde in overweging genomen. Eén illustratief voorbeeld hiervan is De Korenbloem in Kinrooi. De bouwfysische toestand van deze molenromp is sinds de bescherming in 1974 dermate verslechterd waardoor de erfgoedwaarden ernstig zijn aangetast. Even belangrijk voor de inhoudelijke motivering van deze opheffing is echter dat zich op het grondgebied van de gemeente Kinrooi nog drie andere beschermd windmolens van hetzelfde type bevinden waarvan twee uit dezelfde periode als De Korenbloem. Deze verkeren in een goede bouwfysische staat en zijn draai- en/of maalvaardig. Een opheffing van de bescherming van De Korenbloem creëert dus geen hiaat in het beschermd bestand.

Een windmolen met een relatief beperkte erfgoedwaarde waarvan de erfgoedwaarde sinds de bescherming niet fundamenteel is aangetast, is de Hoogkoutermolen in Horebeke. Deze goed onderhouden, herbestemde molen is heel vergelijkbaar met de maalvaardige Molen Ter Hengst in Maarkedal qua bouwperiode, molentype en functie maar scoort duidelijk lager qua erfgoedwaarde (o.a. door het ontbreken van een gevlucht en de onaangepaste molenkap). Vanuit deze evaluatie is deze molen echter niet voorgesteld voor opheffing omdat het draagvlak voor bescherming bij de erfgoedgemeenschap nog heel hoog is. Omgekeerd worden evenmin opheffingen voorgesteld voor beschermd windmolens waarvan de erfgoedwaarden momenteel aangetast zijn maar die een hiaat vullen en/of waarvoor een beheerstraject loopt. Een mooi voorbeeld hiervan is de molen van Elene in Zottegem, een zeldzame 18de-eeuwse stenen grondzeiler met uniek kruiwerk, waarvan de gefaseerde restauratie wordt voorbereid.

Een voorstel tot opheffing van de bescherming na een thematische evaluatie impliceert niet dat de betrokken windmolen geen erfgoedwaarde meer heeft. Het betekent wel dat de erfgoedwaarde op Vlaams niveau te zwaar is aangetast om nog een bescherming te rechtvaardigen. Een opheffing gaat dan ook niet noodzakelijk gepaard met het schrappen van de vaststelling (bv. als bouwkundig erfgoed). Het impliceert evenmin dat een lokale erfgoedzorg onnodig is, wel integendeel. Een opheffing maakt het mogelijk voor lokale overheden om een eigen erfgoedbeleid voor deze goederen te ontwikkelen. Indien de lokale overheid na de opheffing een sloopvergunning voor het goed zou geven, lijkt het in de meeste gevallen bijvoorbeeld aangewezen om eerst de overblijvende erfgoedelementen en -

kenmerken zo nauwkeurig mogelijk te documenteren en ook een archeologisch onderzoek uit te voeren, gezien de eeuwenoude geschiedenis van heel wat molensites.

Bij het voorstel tot opheffing van de bescherming van de **molenlandschappen** is, net zoals bij de voorstellen tot bescherming, gekeken naar zowel de traditionele landschapskenmerken als de bewaarde zichtrelaties van de molen (zie 5.3.1.). Indien een landschap negatief scoort op één of twee van deze criteria, lijkt een verder onderzoek naar een opheffing aangewezen. Hierbij dient men voor ogen te houden dat dit enkel de beoordeling als molenlandschap betreft. Zo zijn er ook landschappen die negatief scoren op beide criteria maar toch beschermingswaardig zijn of blijven, zij het niet als molenlandschap. Het meest opvallende voorbeeld hiervan is het domein Bokrijk dat al in 1947 beschermd werd als cultuurhistorisch landschap en waar in 1954-1955 twee waardevolle molens werden heropgericht.

Vanuit deze evaluatie kunnen zeven van de 61 beschermde dorpsgezichten en vier van de 24 beschermde cultuurhistorische landschappen opgeheven worden omdat ze geen intrinsieke erfgoedwaarde (meer) hebben. Bij tien van die elf voorstellen tot opheffing dient wel eerst de windvang van de molen op een andere manier gevrijwaard te worden (zie hoofdstuk 6). Bovendien moeten deze voorstellen nog bevestigd worden door veldwerk en grondig literatuur- en archiefonderzoek. Het is ook mogelijk dat bepaalde beschermingen van stads- en dorpsgezichten of cultuurhistorische landschappen slechts gedeeltelijk opgeheven moeten worden. Bij landschappen kan bijvoorbeeld overgegaan worden tot een gedeeltelijke opheffing wanneer een groot deel van de bescherming onherstelbaar aangetast is, maar de erfgoedwaarde van het resterende deel nog behouden is (en daar intensief ingezet wordt op het beheer, bijvoorbeeld door de opmaak van een beheerplan). Idealiter worden ook deze grotere beschermingen echter als één geheel beoordeeld.

5.5 INVENTARIS ONROEREND ERFGOED

Een vaststelling is een erkenning van de waarde van onroerend erfgoed op basis van dezelfde erfgoedwaarden en criteria als beschermingen. De rechtsgevolgen zijn echter minder zwaar. Het beleid rond en beheer van vastgesteld (bouwkundig) erfgoed ligt sinds 2017 volledig bij de lokale overheden. Van de 329 onderzochte windmolens zijn er momenteel nog 308 vastgesteld. Dergelijke vaststelling heeft twee algemene juridische gevolgen. Naast een informatieplicht bij de eigendomsoverdracht, is er een zorg- en motiveringsplicht voor administratieve overheden.¹¹⁴ Aangezien slechts vijf niet-beschermde, vastgestelde windmolens in eigendom zijn van administratieve overheden, is de impact hiervan op het windmolenerfgoed eerder beperkt.

307 van de 308 vastgestelde windmolens zijn (ook) als bouwkundig erfgoed vastgesteld.¹¹⁵ Hiervoor gelden specifieke rechtsgevolgen. Zo moet de vergunningverlenende overheid (meestal de gemeente) bij een beslissing tot sloop aangeven hoe ze de erfgoedwaarden in acht heeft genomen. Zonevreemde gebouwen kunnen dan weer makkelijker een nieuwe functie krijgen als dat de erfgoedwaarde ten

¹¹⁴ Enkel voor onroerende goederen in een aan een openbaar onderzoek onderworpen vastgestelde inventaris.

¹¹⁵ Het restant van de Westmeersmolen in Wachtebeke ligt in een vastgesteld landschapsatlasrelict maar is nog niet als bouwkundig erfgoed vastgesteld.

goede komt (bijvoorbeeld het herbestemmen van een molenromp in agrarisch gebied tot vakantiewoning).¹¹⁶

Figuur 51 Klein Moleken in Dendermonde: vastgesteld bouwkundig erfgoed (foto: Evert Vandeweghe, 19 augustus 2020).

Bij deze evaluatie was herkenbaarheid vaak een doorslaggevend criterium voor het al dan niet opnemen van windmolenerfgoed als bouwkundig erfgoed in de Inventaris Onroerend Erfgoed. Herbestemde en verbouwde molens met nieuwe gevelopeningen, aangepast parement en aanbouwen blijven of worden vastgesteld indien ze nog duidelijk herkenbaar zijn als molenromp. Ook in het landschap herkenbare ruïnes blijven vastgesteld. Het schrappen van de vaststelling is voorgesteld voor verdwenen windmolenerfgoed en voor windmolens waarvan de erfgoedwaarde nog onvoldoende is. Dit zijn meestal herbestemde en verbouwde molens met nieuwe gevelopeningen en aangepast parement die bovendien dermate ingekort werden dat ze nog amper herkenbaar zijn als windmolen, zoals de Zwarte Molen in Pepingen. Hetzelfde geldt voor (grotendeels) ingebouwde molenrompen en restanten zoals een teerling of een molensteen. In sommige gevallen blijven deze restanten wel vastgesteld als bouwkundig erfgoed, omwille van andere erfgoedtypes. Zo blijven de teerlingen van de voormalige Molen van Perk in Steenokkerzeel vastgesteld als sokkel voor een Heilig Hart beeld.

¹¹⁶ De overige twee rechtsgevolgen van een vaststelling als bouwkundig erfgoed lijken minder relevant voor windmolenerfgoed. Er is de mogelijkheid tot afwijking op de normen voor energieprestatie en binnenklimaat als dat nodig is om de erfgoedwaarde van het pand in stand te houden. En renovatie wordt gestimuleerd in plaats van sloop bij sociale woningen met erfgoedwaarde door afwijkingen toe te staan op het prijsplafond voor renovatiekosten. Bron: <https://www.onroerenderfgoed.be/juridische-gevolgen-van-een-vaststelling> (geraadpleegd op 4 juni 2021).

Figuur 52-53 Flietermolen in Galmaarden en Zwarte Molen in Pepingen (foto: Christine Vanhoutte, 31 augustus en 5 september 2020).

Van de 133 niet-beschermden, onderzochte windmolens zijn er momenteel 23 niet vastgesteld als bouwkundig erfgoed. Tien daarvan worden vanuit deze evaluatie opgenomen in de Inventaris Onroerend Erfgoed en mogelijk voor vaststelling voorgesteld (bv. de Flietermolen in Galmaarden).¹¹⁷ Omgekeerd is geoordeeld dat bij elf niet-beschermden maar als bouwkundig erfgoed vastgestelde windmolens de erfgoedwaarde nog onvoldoende aanwezig is of de fysieke status onvoldoende bewaard (gesloopt of sloop gepland). Deze worden niet meer voor vaststelling voorgesteld (bv. de Zwarte Molen in Pepingen).¹¹⁸ Daarnaast zijn enkele restanten van windmolens beoordeeld als onvoldoende waardevol voor opname als bouwkundig erfgoed maar wel documentair interessant. Deze zijn opgenomen in de beschrijving van de desbetreffende straat of gemeente (geografische themafiches). Een voorbeeld hiervan is de Molen Loots in Baarle-Hertog waarvan een korte bespreking is opgenomen in het geografische thema “Molenstraat” in Baarle-Hertog.

Vastgestelde **landschapsatlasrelicten** zijn grotere landschappelijke gehelen met gevarieerde erfgoedelementen. Sinds het in werking treden van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 worden deze landschapsatlasrelicten via een openbaar onderzoek vastgesteld zoals bij een bescherming, wat ze meer draagvlak en gewicht verleent.¹¹⁹ Windmolens worden hierin als bouwkundig erfgoed, en vaak specifiekere als baken in het landschap weergegeven. In bepaalde gevallen worden ook de zichten naar of vanaf de windmolen aangeduid. De gewenste ruimtelijke vertaling en visie op het landschapsatlasrelict vanuit erfgoedperspectief kunnen bovendien worden meegenomen in een Ruimtelijk Uitvoeringsplan (RUP) waarmee een erfgoedlandschap wordt afgebakend. Daarop zijn specifieke stedenbouwkundige voorschriften van toepassing die ook bepaalde landschappelijke kwaliteiten kunnen afdwingen, zoals het behoud van open ruimte. Ook niet-beschermd en zelfs niet-vastgesteld erfgoed kan via specifieke voorschriften in een RUP als te behouden worden aangewezen, zoals het geval is met het restant van de Westmeersmolen in

¹¹⁷ Dit zijn Molen Laermans en Molen Wits in Boutersem, Flietermolen in Galmaarden, Molen Van Houdt in Geetbets, Molen van de Plankkouter in Geraardsbergen, Doornbroekmolen in Herzele, Pinxtermolen in Leuven, Castermolen in Menen, Thienpontsmolen in Sint-Lievens-Houtem en de Westmeersmolen in Wachetebeke (evenals de laat 20ste-eeuwse Molen Zeldenrust in Zandhoven). Voor de twee al beschermde windmolens in Bokrijk werd een aparte inventarisfiche opgemaakt om ze meer zichtbaarheid te geven.

¹¹⁸ Indien het volledige erfgoedobject aangetast is, wordt een schrapping van de vaststelling voorgesteld (door het aanduiden van “Erfgoedwaarde niet-aanwezig” en/of “Fysieke status niet-bewaard”). Indien het object nog andere waardevolle elementen bewaart, wordt enkel “windmolens” geschrapt bij typologie.

¹¹⁹ De al aangeduide ankerplaatsen werden begin 2015 gelijkgesteld met vastgestelde landschapsatlasrelicten, zonder openbaar onderzoek.

Wachtebeke.¹²⁰ Dit wordt in het RUP aangeduid als een markant en te behouden gebouw of constructie met een bijzondere cultuurhistorische waarde waarvan de identiteit en het karakter bepalend is voor het omgevend landschap.

Figuur 54-55 Tukmolen en Molen ter Hengst in Maarkedal: erfgoedlandschap (foto's: Tom Lenaerts, 15 juli 2020; Hannelore Decoodt, 12 februari 2021).

Momenteel liggen er 26 windmolens of molenrompen in een vastgesteld landschapsatlasrelict waarvan de meeste ook vastgesteld zijn als bouwkundig erfgoed (25) en beschermd (19). Drie beschermde windmolens liggen in een erfgoedlandschap.¹²¹ Binnen dit onderzoek is niet onderzocht hoeveel van deze vaststellingen eventueel geschrapt moeten worden, dan wel of er bijkomende landschapsatlasrelicten zouden moeten worden afgebakend. Zoals hoger aangegeven zijn dergelijke landschapsrelicten veel ruimer opgevat dan een molenlandschap. Het lijkt dan ook vooral belangrijk dat in de toekomst bij dergelijke ruime landschapsatlasrelicten en erfgoedlandschappen steeds rekening gehouden wordt met de waardevolle molenlandschappen en met de eventuele nood aan een goede windvang (zie hoofdstuk 6).

Vastgestelde archeologische zones ten slotte hebben als rechtsgevolg dat een archeologisch vooronderzoek verplicht is bij vergunningsplichtige ingrepen in de bodem vanaf 100 m² (in plaats van 1.000 m² als algemene regel in Vlaanderen) en wanneer de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft minimum 300 m² (in plaats van 3.000 m²) bedraagt. Slechts acht windmolens liggen momenteel in zo een vastgestelde archeologische zone – de meeste als onderdeel van een historische stadskern. Sommige daarvan hebben geen enkele inhoudelijke link met de archeologische waarde (bv. de Westmeersmolen van Wachtebeke die gelegen is in het prehistorisch sitecomplex in alluviale context van de depressie van de Moervaart). Gezien de eeuwenoude geschiedenis van de meeste molensites lijken deze wel vaak een archeologisch potentieel te hebben. De prioriteit voor het agentschap Onroerend Erfgoed ligt echter bij het vrijwaren van die

¹²⁰ De ruïne ligt in het erfgoedlandschap Moervaartvallei dat werd afgebakend op basis van de vastgestelde ankerplaats 'Moervaartdepressie' bij gewestelijk AGNAS-RUP 'Moervaartvallei Fase 1' (13 juli 2018).

¹²¹ Met name de Poelbergmolen (met omgeving) in Tielt, gelegen in het erfgoedlandschap Poelberg – Meikensbossen en de Tukmolen en Molen ter Hengst, beiden gelegen in het erfgoedlandschap Nederaalbeek in Maarkedal. Het erfgoedlandschap 'Poelberg-Meikensbossen' werd afgebakend op basis van de vastgestelde ankerplaats 'Poelberg' in het gewestelijk AGNAS-RUP (RUP voor de afbakening van de gebieden van de natuurlijke en agrarische structuur) 'Poelberg en Meikensbossen' (goedgekeurd op 5 mei 2014). Het erfgoedlandschap Nederaalbeek is afgebakend op basis van de vastgestelde ankerplaatsen 'De Vlaamse Ardennen van de Koppenberg tot Kluisberg' en 'De Heuvel van Bossenaere' bij gewestelijk AGNAS-RUP 'Vallei van de Nederaalbeek' (goedgekeurd op 5 april 2018).

archeologische waarde bij de 196 al beschermde windmolens, eerder dan bij het vaststellen van bijkomende archeologische zones rond niet-beschermde windmolens. Daarnaast wordt in de toekomst best rekening gehouden met windmolensites bij het vaststellen van gebieden waar geen archeologisch erfgoed te verwachten valt.¹²²

5.6 WERELDERFGOED

De historische windmolens van Vlaanderen vormen niet alleen erfgoed van algemeen belang op lokaal en Vlaams niveau maar kunnen ook beschouwd worden als internationaal waardevol. Het historische Vlaanderen is de bakermat van de (verticale) windmolen en stond in de 16de-17de eeuw gekend als het land van de molens ("*Flandria molendina terra*"). Dit erfgoed bleef hier – meer dan bijvoorbeeld in Nederland – ook bewaard in al zijn diversiteit. Bij een voorstel voor de erkenning van windmolens als werelderfgoed zou Vlaanderen dan ook zeker niet mogen ontbreken. Cultureel werelderfgoed bestaat uit monumenten, groepen van gebouwen of sites die vanuit de geschiedenis, de kunst of de wetenschap een uitzonderlijke universele waarde hebben.¹²³ Voor een erkenning wordt rekening gehouden met de bescherming (*protection*), het beheer (*management*), de geloofwaardigheid (*authenticity*) en de volledigheid (*integrity*) maar bovenal moet het erfgoed beantwoorden aan één of meerdere van tien selectiecriteria. Meest toepasselijk voor windmolens lijken de criteria 2-5:

"2. to exhibit an important interchange of human values, over a span of time or within a cultural area of the world, on developments in architecture or technology, monumental arts, town-planning or landscape design;"

Windmolens tonen hoe de technologie van windenergie – die vandaag meer dan ooit gezien wordt als dé toekomst – gedurende eeuwen is geëvolueerd.

"3. to bear a unique or at least exceptional testimony to a cultural tradition or to a civilization which is living or which has disappeared;"

De bewaarde windmolens zijn uitzonderlijke getuigen van de duizenden molens die vroeger het landschap van deze Europese regio sierden en die nauw verbonden zijn met de urbanisatie en de demografische en economische ontwikkeling ervan.

"4. to be an outstanding example of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape which illustrates (a) significant stage(s) in human history;"

Dit lijkt het meest belangrijke criterium om windmolens te erkennen als werelderfgoed: "*Historische windmolens hebben een cruciale rol gespeeld als motor achter de ontwikkeling van de techniek en de mechanica. De basisprincipes van de mechanica (behoud van energie, kracht, evenwicht, beweging, versnelling en sterkteleer) zijn in een haast spectaculair summum opgedreven in de constructie en in het volmaakte (on)evenwicht van de staakmolen. Molens zijn steeds de eerste praktische toepassingen geweest van nieuwe inzichten in de klassieke mechanica.*"¹²⁴

"5. to be an outstanding example of a traditional human settlement, land-use, or sea-use which is representative of a culture (or cultures), or human interaction with the environment especially when it has become vulnerable under the impact of irreversible change;"

¹²² Momenteel is er één waardevolle windmolen die volledig in zo'n gebied valt (de Markeymolen in Lo-Reninge waarvan de molenaarswoning en het bijgebouw midden 19de eeuw werden gesloopt voor het rechtekken en verbreden van de Lovaart) en één gedeeltelijk (de Hoosmolen in Gent).

¹²³ Voor de sites wordt verwezen naar het historische, esthetische, etnologische of antropologische standpunt.

¹²⁴ Zaaltekst uit de tentoonstelling "Windmolens kijken" (Provinciaal erfgoedcentrum Ename, 2021).

De eeuwenoude historische windmolens tonen het duurzame en inventieve karakter van deze vorm van energieopwekking (bijvoorbeeld door nieuwe molentypes zoals de stellingmolen en allerlei wiekverbeteringen) maar zijn tegelijk de voorbije decennia heel kwetsbaar gebleken (nood aan windvang).¹²⁵

Er zijn internationaal wel al wat windmolens erkend als werelderfgoed maar meestal is dit als onderdeel van een ruimere site (in Vlaanderen bijvoorbeeld de historische binnenstad van Brugge). Erkend werelderfgoed waar windmolens centraal staan, is nog zeldzaam. Eén van de meest bekende voorbeelden is Kinderdijk in Nederland. Waar het Nederlandse windmolenerfgoed zich kenmerkt door types zoals de houten achtkant en de paltrok molen, en functies zoals ontwatering en hout zagen, lijkt Vlaanderen op internationaal vlak vooral waardevol omwille van haar houten staak- of standaardmolens die in de eerste plaats gebruikt werden voor het malen van graan en het slaan van olie. Een voorstel voor werelderfgoed lijkt zich dan ook best hierop te focussen en wordt idealiter ingediend in samenspraak met buurregio's zoals Zuid-Nederland, Noord-Frankrijk, Henegouwen en Zuid-Engeland, waar de standaardmolens zich ook vanaf de late middeleeuwen ontwikkelden.

Figuur 56-57 Molentje Decroos in Veurne (foto: Jo van Massenhove, 18 juli 2020) en Kaastrooimolen in Heist-op-den-Berg (foto: Evert Vandeweghe, 9 maart 2021).

Voor Vlaanderen zou bijvoorbeeld kunnen gedacht worden aan de vier staakmolens op de Brugse vesten met onder andere de Nieuwe Papegaai (een unieke oliestaakmolen) maar ook aan een aantal heel authentieke molens in een oorspronkelijk landschap zoals de Huisekoutermolen in Kruisem, de Tissenhovemolen in Oudenaarde (met pestelgevlucht) en de Hertboommolen in Roosdaal. Uitzonderlijk zijn ook de Zuid-Abdijmolen in Koksijde (als driezolder), de Herentmolen in Meulebeke (als standaardmolen met vliegende gaanderij), de Preetjesmolen in Kortrijk (de enige bewaarde vlaszwingelmolen van Europa), het Molentje Decroos in Veurne (een uniek hoefemolentje), de Oostmolen in Gistel (één van de weinig nog in gebruik zijn oliemolens, met een torenkot), de

¹²⁵ Het eerste criterium (“to represent a masterpiece of human creative genius”) lijkt in de eerste plaats bedoeld voor individuele artistieke verwezenlijkingen maar kan ook toegepast worden op windmolens, net zoals het zesde criterium dat eerder slaat op immateriële aspecten van erfgoed (“to be directly or tangibly associated with events or living traditions, with ideas, or with beliefs, with artistic and literary works of outstanding universal significance”). De criteria 7-10 betreffen natuurlijk erfgoed. (www.environment.gov.au/heritage, geraadpleegd op 31 mei 2021).

Kaasstrooimolen in Heist-op-den-Berg (één van de meest authentieke staakmolens van het Kempische type) en de Meerlaanmolen of Ronsemolen in Gistel (een overgangstype naar de moderne windmolens).

Deze voorbeelden zijn puur indicatief en zouden verder verfijnd moeten worden op basis van internationaal onderzoek. Een andere belangrijke kanttekening is dat er naast de staakmolens ook andere molens in Vlaanderen van internationaal belang zijn. Hierbij kan gedacht worden aan stenen bovenkruiers die archaische technieken bewaren (zoals zetelkruierwerk) of molens die de verschillende stadia van mechanisering tijdens de 19de en 20ste eeuw illustreren (wat bijvoorbeeld in Nederland vaak is weg gerestaureerd). Ten slotte dient opgemerkt dat een dergelijke selectie niet mag vereenzelvigd worden met de top van het windmolenerfgoed in Vlaanderen. Er zijn ook molens in Vlaanderen die vanuit internationaal perspectief minder uitzonderlijk zijn maar die voor Vlaanderen wel uiterst zeldzaam en waardevol zijn en dus als absoluut toperfgoed kunnen beschouwd worden. Hierbij kan gedacht worden aan de paar poldermolens die Vlaanderen nog rijk is, zoals de Sint-Karelsmolen in Veurne.

6 GARANDEREN VAN DE MAAL- OF DRAAIVAARDIGHEID

6.1 DE MEESTE MOLENS MOETEN MALEN

Dit hoofdstuk gaat dieper in op de problematiek van de windvang. Die is cruciaal voor beschermde windmolens die windmaalvaardig of -draaivaardig zijn of zouden moeten zijn omdat de draai- en/of maalinrichting nog grotendeels aanwezig is.¹²⁶ Onder een maalvaardige molen verstaat het agentschap Onroerend Erfgoed een molen met een intacte en operationele maalinstallatie die per maand minstens één keer draait en ook zoveel mogelijk maalt.¹²⁷

Wanneer een molen draait, komt dit het **onderhoud** ten goede omdat hij regelmatig op gebreken gecontroleerd wordt door de molenaar. Bovendien wordt aangenomen dat een draaiende molen aanzienlijk minder onderhoud behoeft dan een stilstaande molen.¹²⁸ Langdurige stilstand kan immers leiden tot vervorming of het loskomen van bepaalde onderdelen. Bij stenen molenrompen leidt het vaak tot een slechte waterhuishouding met schade aan baksteen en voegwerk. De koppen van balken die in het vochtige metselwerk gelegd zijn, worden aangetast door houtborende insecten en verrotting. Deze aantasting zet zich verder door in de houten moleninstallatie. Draaiende wieken en menselijke activiteiten in stenen molens met een vochtig klimaat zorgen daarentegen voor ventilatie en trillingen in het houtwerk, en houden zo houtwormen weg.

Het laten functioneren van goed gesmeerde onderdelen komt ook het behoud en onderhoud van de **maalinrichting** ten goede. Onderdelen die door het draaien (en malen) verslijten – doorgaans zijn dit houten onderdelen – kunnen meestal gemakkelijk vervangen worden. Hierbij hoort wel een kanttekening: maal- of draaivaardigheid mag nooit het doel zijn bij beschermde windmolens maar staat steeds ten dienste van het behoud van de erfgoedwaarden. Bij windmolens met draaiend werk van uitzonderlijke authenticiteit zal bijvoorbeeld moeten afgewogen worden welke gebruiksintensiteit aangewezen is.¹²⁹ Er moet rekening gehouden worden met de kwetsbaarheid en slijtage van zeldzame historische onderdelen, iets wat overigens evenzeer geldt voor de waardevolle mechanische maalderijen die in of bij de molenrompen werden geïnstalleerd. Erfgoedelementen mogen nooit opgeofferd worden om de maalvaardigheid te optimaliseren.

Wenkende wieken trekken sneller de aandacht en verhogen de **belevingswaarde** en het draagvlak voor de molen. Een maalvaardige molen kan bovendien een bloeiende lokale erfgoedwerking stimuleren. Een draaiende molen in een open landschappelijk kader vormt immers een aantrekkelijk dynamisch baken. Het geluid van de wind en het maalwerk werken op de verbeelding.

Maalvaardigheid draagt ten slotte in vele gevallen bij tot de **industriële-archeologische waarde** omdat dit de afleesbaarheid van het productieproces ten goede komt. Kortom, de draai- of maalvaardigheid bevordert het duurzaam behoud, de erfgoedwaarde en de waardering van molens. Een belangrijke voorwaarde hiertoe is in de meeste gevallen echter een goede windvang.

¹²⁶ Dit gaat natuurlijk niet op voor volledig gemechaniseerde windmolens.

¹²⁷ S.N. 2019: *Richtlijn Maalvaardige en voor het publiek ontsloten molen*, Brussel, agentschap Onroerend Erfgoed.

¹²⁸ <http://www.molenbiotoop.nl/content.php?page=1&menu=1> (geraadpleegd op 11 juni 2021).

¹²⁹ S.N. 2011, 40-41. Een maalintensiteit van één of twee keer per maand lijkt in dat geval aangewezen voor een goed onderhoud.

6.2 GEJAAGD DOOR DE WIND: HET BELANG VAN DE WINDVANG

Een aantal beschermde windmolens is in de loop van de 20ste eeuw al volledig gemechaniseerd maar voor het merendeel vormt de wind nog steeds de primaire energiebron. Een goede aan- en afvoer van de wind is dan ook cruciaal om de windmolen als werktuig in te zetten. Obstakels in de omgeving van een molen, zoals gebouwen of aanplantingen, kunnen de windvang hinderen, waardoor de wind aan snelheid verliest en turbulenter wordt. De **windvang** is de mate waarin een molen met zijn wieken wind kan vangen.¹³⁰

Figuur 58 De Nieuwe Papegaai in Brugge: bomen verhinderen het draaien van de wieken (foto: Hannelore Decoodt, 5 maart 2021).

Een verstoorde windvang heeft eerst en vooral invloed op het **vermogen** van de malende molen.¹³¹ Bij een reductie van de wind met 5% neemt het vermogen van een molen met 14% af. Een nog grotere windreductie zorgt al snel tot een onwerkbaar situatie waarbij het draaiende werk niet langer kan aangedreven worden. Bij een korenmolen resulteert een onregelmatige gang bovendien in meel van slechte kwaliteit.

¹³⁰ <http://www.molenbiotoop.nl/content.php?page=2.2&menu=1> (geraadpleegd op 11 juni 2021). Zie ook DE SCHEPPER 1984, 16-45.

¹³¹ VAN REEUWIJK 2007, 34; <http://www.molenbiotoop.nl/content.php?page=2.1&menu=1> (geraadpleegd op 11 juni 2021). Het vermogen van een molen is evenredig met de derde macht van de windsnelheid en met het kwadraat van de diameter van het wiekenkruis. Bij een windreductie van 50% zal het vermogen afnemen met 87,5%.

Turbulentie kan bovendien tot **schade** aan draaiende molens leiden.¹³² Onregelmatige windstromen kunnen leiden tot een ongelijke belasting van de wieken waardoor het gaande werk constant aan een veranderende snelheid onderhevig is en er sneller slijtage ontstaat. Maar een ongelijke belasting van de wieken en askop kan ook leiden tot breuken en erger. De molen kan door de vang gaan, waardoor het maalmechanisme ontwricht wordt en er door de wrijving tussen vang en vangwiel brand kan ontstaan. Bij bovenkruisers kan de hele kap verschuiven. Zeilen kunnen scheuren en het gevlucht kan bij een gehinderde windafvoer in tegenovergestelde richting gaan draaien, waardoor het ganse mechanisme ontwricht wordt.¹³³

Een **molenbiotop of molinotoop** is de omgeving rond een molen die invloed heeft op de windvang en op de zichtrelaties tussen de molen en zijn omgeving. Eventuele hindernissen in deze zone, zoals gebouwen of bomen, mogen de windvang niet hinderen. In principe zou deze zone tot 1.000 meter rond een molen moeten reiken. Uit pragmatische overwegingen worden obstakels op meer dan 400 meter van de molen normaliter niet meer als hinderlijk beschouwd. In de praktijk blijkt het op vele plekken in Vlaanderen al moeilijk om de windvang in een perimeter van 100 meter rond de windmolen voldoende te beveiligen.

De toelaatbare hoogte van hindernissen rond een molen kan berekend worden aan de hand van de zogenaamde **1:100-regel**. Naarmate een obstakel zich 100 meter verder van de molen bevindt, mag het in de hoogte met één meter toenemen, zonder bijkomende hinder voor de windvang op te leveren. Als referentiehoogte wordt hierbij de onderzijde van de wieken in verticale stand genomen. Deze referentiehoogte is bij een stellingmolen dus hoger dan bij een grondzeiler.

Bovenstaande vuistregel werd tijdens de jaren 1980 in opdracht van de vereniging “De Hollandsche Molen” verder verfijnd door ingenieur Beljaars voor windmolens in een meer bebouwde context. Zijn wetenschappelijke bevindingen resulteerden in de zogenaamde **biotoopformule**, waarbij rekening wordt gehouden met de maximaal toelaatbare windreductie en de ruwheid van het oppervlak rond de molen. Er worden drie ruwheidscategorieën gehanteerd: open (zonder noemenswaardige obstakels, bijvoorbeeld vlak grasland), ruw (bouwland met afwisselende hoge en lage gewassen) en gesloten (aanwezigheid van vrij grote obstakels, zoals bossen of bebouwing). Afhankelijk van de ruwheid van het terrein in de verschillende richtingen rond de molen, zal de uitkomst van de formule anders zijn. Bij deze biotoopformule dient de eerste 100 meter rond de windmolen ook obstakelvrij te zijn in het geval van grondzeilers, bij een belt-, berg- of stellingmolen mogen de obstakels niet boven de belt, berg of stelling uitkomen. Vanaf 100 meter geldt een oplopende lijn, die volgens een specifieke formule te bepalen is.¹³⁴

¹³² THIERS L. s.d., *Nota betreffende de problematiek van de windvang*, onuitgegeven nota; DE SCHEPPER 1984, 9-10; 36-37. Onregelmatige wind kan ook schade berokkenen aan stilstaande molens.

¹³³ In veel molens, maar niet allemaal, is een keervang aanwezig om dit euvel te vermijden.

¹³⁴ De formule voor de oplopende lijn vanaf 100m is: $H(x) = x/n + c*z$ of $x = n * (H(x) - c*z)$ waarbij

- $H(x)$ = maximale toelaatbare hoogte van een obstakel op afstand x (in meter)
- x = afstand van een obstakel tot de molen (in meter)
- n = een constante, afhankelijk van de ruwheid van de omgeving en de maximaal toelaatbare windreductie (140 voor open, 75 voor ruw en 50 voor gesloten gebied)
- c = een constante, afhankelijk van de maximaal toelaatbare windreductie, gewoonlijk met de waarde 0,2
- z = askophoogte (halve lengte van gevlucht + eventuele hoogte van de belt, berg of stelling) (in meter).

Uit: <http://www.molenbiotoop.nl/content.php?page=2.2.1> (geraadpleegd op 25 juni 2021). In heuvelachtig gebied dient ook rekening gehouden te worden met de heuvelconfiguraties en de diepte van de tussenliggende dalen (DE SCHEPPER 1984, 42-45).

6.3 TEGEN WINDMOLENS VECHTEN? POGINGEN OM DE WINDVANG TE VRIJWAREN

6.3.1 Feodale rechten

Windvang vormde tot aan de Franse Revolutie allicht geen groot probleem, aangezien de windmolens over het algemeen ver weg van bebouwing of hoogstammige bomen werden opgetrokken. In vele regio's gold de ongeschreven regel dat de molenaar recht had op ongestoorde windvang. Het molenrecht ontwikkelde zich al vanaf de 10de eeuw. Het **recht op windvang** was het recht dat de molenaar bezat om de windvang, die hem door de heerlijkheid was toegestaan, zonder hinder van derden uit te oefenen en het desnoods gerechtelijk af te dwingen.¹³⁵ Op grond van zijn octrooi, windbrief, cijnspacht en dergelijke kon een molenaar zich in principe tot zijn heer of tot een rechtbank wenden als de uitoefening van zijn maalrecht door gestoorde windvang gedwarsboomd werd.¹³⁶ De eerste neergeschreven bouwverbodsbepalingen rond molens komen voor in stedelijke costumen: molens die op de wallen waren opgetrokken, werden er geconfronteerd met de toenemende bebouwing. Er doken ook bepalingen op die hoogstammige bomen rond molens weerden. In de costumen van Veurne-Ambacht van 1502 en van de Kasselrij Veurne in 1615 bijvoorbeeld werd de bescherming van de windvang ingeschreven als "runs- of rumban".

In de periode rond de Franse Revolutie verloren molens die publiekrechtelijke bescherming. Er zijn voorbeelden gekend van moeizame pogingen in de 19de eeuw om het recht op de windvang te vrijwaren via **erfdienstbaarheden**.¹³⁷ Omdat er in toenemende mate andere drijfkrachten werden gebruikt waardoor de economische belangstelling voor windmolens verdween, werd er steeds nonchalanter omgesprongen met vrije windzones. De druk van toenemende bebouwing, ook in de nabijheid van molens, nam fel toe terwijl de publiekrechtelijke bescherming van de windvang verdween.

6.3.2 Cultuurhistorische landschappen en stads- en dorpsgezichten

Tot de jaren 1970 was er in Vlaanderen geen sprake van een ruimtelijke planning die ingezet kon worden om de windvang te garanderen.¹³⁸ De wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen bood gedurende decennia dan ook vrijwel het enige middel om open ruimtes te behouden, met name door de **bescherming** als landschap. Sinds het decreet van 1976 werden hiervoor ook stads- en dorpsgezichten ingezet. Via toelatingen of adviesverlening bij

¹³⁵ Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen windrecht en windvangrecht. Windrecht is het recht om gebruik te mogen maken van de wind als energiebron. Vanaf de verbrokkeling van het Frankische rijk in 843 werd windrecht een onderdeel van de feodale macht. De inwoners werden veelal verplicht om hun graan te malen op een specifieke banmolen. Het windrecht was ook en vooral een fiscale aangelegenheid: het windrecht werd toegestaan tegen betaling.

¹³⁶ BAUTERS 1985, 24; BAUTERS 1989, 157-158.

¹³⁷ Hoewel in principe niet uitgesloten, zijn er geen voorbeelden gekend van erfdienstbaarheden die vandaag kunnen worden ingeroepen door de eigenaar van het "heersend erf" tegenover de eigenaar van het "lijdend erf". Dergelijke erfdienstbaarheid is sowieso ongeschikt om windvang algemeen en duurzaam af te dwingen.

¹³⁸ Een uitzondering hierop is de ministeriële beslissing van 1937 waarin bepaald werd dat er langs rijkswegen, binnen een straal van 75 meter rond windmolens geen hoogstammen mochten worden aangeplant en in een concentrische zone van 50 meter daarrond slechts laagstammige bomen. Deze wet kwam er op vraag van Alfred Ronse maar het is onduidelijk in hoeverre deze beslissing effectief werd toegepast (DE SCHEPPER 1984, 54-55).

vergunningplichtige werken kon de Rijksdienst Monumenten en Landschappen (later het agentschap Onroerend Erfgoed) een directe impact hebben op het vrijwaren van de molenbiotoop. Vandaag worden er 24 beschermde windmolens omgeven door een cultuurhistorisch landschap, waarvan 23 op basis van de wet van 1931 en één op basis van de huidige wetgeving. Sinds 1977 zijn er bijkomend 61 molenbiotopen (gedeeltelijk) als stads- of dorpsgezichten beschermd, waarvan één als ondersteunend dorpsgezicht (het Merelaantje in Londerzeel). In 1995 werd immers aan de definitie van een stads- of dorpsgezicht een tweede luik toegevoegd, zodat ook ‘ondersteunende’ stads- en dorpsgezichten konden worden beschermd. Deze hoefden op zichzelf geen intrinsieke erfgoedwaarde te hebben.¹³⁹

Bij de meeste van deze beschermingen is de **afbakening** echter absoluut ontoereikend om de windvang te garanderen. De in 1975 als landschap beschermde omgeving rond de Huiskoutermolen in Kruisem was het eerste waardevolle molenlandschap waar ook de vrijwaring van de windvang rond de molen expliciet meegenomen werd door de bescherming van een minimale zone met een straal van 100 meter rond de molen.¹⁴⁰ Van de 158 beschermde windmolens, die windmaalvaardig of winddraaivaardig zijn (of die dat als doel hebben), zijn er echter maar 21 beschermde molenbiotopen met zo’n afbakening. Vaak werd er bij de afbakening naar een compromis gezocht, rekening houdende met de hoogtelijnen, de al bestaande hindernissen op kortere afstand, de bestemmingen op het gewestplan en de bijkomende impact die de administratie had via de adviesverlening in het gezichtsveld van een monument (zie verder).¹⁴¹ In vele beheersplannen wordt wel de 100 meter perimeter gehanteerd.

Als de windvang effectief mee is beschermd, dan blijkt dit idealiter uit de **motivering** en/of de beheersdoelstellingen van de bescherming. In veel beschermingsbesluiten van cultuurhistorische landschappen en stads- en dorpsgezichten blijkt die motivering echter niet geëxpliciteerd.¹⁴² De molenbiotoop lijkt ook niet steeds de voornaamste motivering voor de bescherming van de omgeving.¹⁴³ Daar waar de molenbiotoop wel centraal staat, ligt de vrijwaring van de windvang meestal wel expliciet aan de basis van de bescherming, samen met waardevol bouwkundige infrastructuur rond de molen of traditionele landschapskenmerken of zichten. De toepassing van de industrieel-archeologische waarde bij 41 van de 61 stads- of dorpsgezichten verwijst impliciet naar die nood aan voldoende windvang om de molen als werktuig te kunnen laten functioneren. Bij zeven stads- en dorpsgezichten wordt bij de erfgoedwaarden expliciet gealludeerd op de windvang, bij drie andere gaat het om de bescherming van de (deels bewaarde) open ruimte. Bij het ondersteunend dorpsgezicht rond het Merelaantje in Londerzeel kan aangenomen worden dat de windvang het motief was.

Bij de **beheersdoelstellingen** vertaalt de aandacht voor windvang zich in specifieke bepalingen inzake het oprichten van nieuwe constructies, nokhoogtes of aangepaste dakhellingen, het verwijderen of snoeien van te hoge bomen, het vervangen van hoogstammige door laagstammige bomen en het

¹³⁹ Zie het wijzigingsdecreet van 22 februari 1995: “de directe, er onmiddellijk mee verbonden visuele omgeving van een monument, bepaald in artikel 2° van dit artikel, die door haar beeldbepalend karakter de intrinsieke waarde van het monument tot zijn recht doet komen dan wel door haar fysische eigenschappen de instandhouding en het onderhoud van het monument kan waarborgen”.

¹⁴⁰ Na een vernietiging door de Raad van State werd dit landschap opnieuw beschermd in 1980, mits een kleine uitsnijding in de afbakening.

¹⁴¹ DE SCHEPPER [2006], s.p.

¹⁴² Beschermingsbesluiten moesten pas formeel gemotiveerd worden ten gevolge van de wet van 29 juli 1991.

¹⁴³ Negen molens liggen in een stads- of dorpsgezicht met een bredere motivatie. De Schellemolen in Damme is bijvoorbeeld opgenomen in het landschap rond de Sint-Christoffelhoeve, de romp van de Doornzelemolen maakt deel uit van de uitgestrekte als landschap beschermde dries van Doornzele (Evergem).

vermijden van aanplantingen die op termijn de windvang kunnen hinderen. Een blik op de beheersdoelstellingen van de 24 beschermde cultuurhistorische landschappen leert dat er stevast bepalingen zijn opgenomen inzake de oprichting van gebouwen/constructies in het landschap, zonder specifiek de windvang te benoemen. Andere bepalingen gaan over het wijzigen van het uitzicht van het landschap of over de aanplant van hoogstammige bomen. Enkel bij de Huisekoutermolen komt de windvang expliciet aan bod. Hier is er sprake van een verbod op aanplanten van soorten die op termijn de windvang kunnen hinderen, met een bijhorende normatieve tabel met toegestane hoogtes op specifieke afstanden van de molen (de 1:100-regel). In besluiten in navolging van het decreet van 1976 werden algemene beschermingsvoorschriften opgelegd, die verder in het beschermingsbesluit konden worden verfijnd of aangevuld. In de beheersdoelstellingen van de stads- en dorpsgezichten wordt de vrijwaring van de windvang bij zestien beschermingen min of meer expliciet in het besluit aangehaald.¹⁴⁴ Meestal wordt er bepaald dat er bij het aanplanten van houtige gewassen rekening moet gehouden worden met de windvang zodat deze bomen (of andere gewassen) op termijn de windvang van de molen niet hinderen. In een beperkt aantal gevallen wordt er gewezen op de nokhoogte en de dakhellingen van de bebouwing binnen de afbakening. Deze bepalingen zijn vaak vergezeld van de normatieve tabel met de toegestane hoogtes op specifieke afstanden van de molen conform de 1:100-regel.

Ook als de windvang niet expliciet is meegenomen in het besluit, slagen de erfgoedconsulenten er in de praktijk meestal wel in om de windvang te vrijwaren binnen het beschermde gebied op basis van andere elementen in het beschermingsbesluit, zoals op basis van de toegekende industrieel-archeologische of historische waarde, de nadruk op de openheid of andere kwaliteiten van de molenbiotoop, bepalingen inzake het oprichten van constructies in cultuurhistorische landschappen,... Het grote probleem blijft echter dat de afbakening van de meeste beschermingen onvoldoende is, zelfs voor een minimale windvang.

6.3.3 Vastgestelde landschapsatlasrelicten en erfgoedlandschappen

26 windmolens liggen in een vastgestelde landschapsatlasrelict (vroeger aangeduide ankerplaats) waarvoor het initiatief ligt bij Onroerend Erfgoed. Hier gelden de algemene rechtsgevolgen van een vaststelling zoals de zorg- en motiveringsplicht voor administratieve overheden (zie hoofdstuk 5) maar in het dossier kunnen ook specifieke maatregelen voor het behoud van de erfgoedwaarden en erfgoedkenmerken meegegeven worden. Bij windmolens kan het vrijwaren van de open ruimte en specifiek de windvang aan bod komen maar bij de meeste landschapsatlasrelicten is dit niet gespecificeerd. Het agentschap geeft zelf geen advies meer bij vastgestelde landschapsatlasrelicten, waardoor de beslissing hierover volledig bij de lokale overheden ligt.

De gewenste ruimtelijke vertaling en visie van het vastgestelde landschapsatlasrelict kan meegenomen worden in de stedenbouwkundige voorschriften van het RUP, waarmee een **erfgoedlandschap** wordt afgebakend. Dit gebeurt op initiatief van de gemeente, provincie of het Vlaamse Gewest. Momenteel liggen er drie windmolens in een erfgoedlandschap maar bij slechts één ervan komt de windvang

¹⁴⁴ De beheersdoelstellingen kunnen ook verfijnd zijn in het inhoudelijke dossier, zoals bij het stadsgezicht van de Brugse geplantoeneerde stadsomwalling uit 2016, waarbij wordt aangehaald dat ter hoogte van de Kruisvest het verjongings- en vervangingsprogramma afgestemd wordt op de windvang voor de molens, waarbij voorrang wordt gegeven aan het vrijmaken van de windvang voor de molens.

expliciet aan bod in de stedenbouwkundige voorschriften, met name bij de Poelberg in Tielt.¹⁴⁵ De windvang hoeft echter niet expliciet vermeld te zijn. Door het aanbrengen van specifieke bestemmingen in het RUP, zoals bouwvrij agrarisch gebied (bij Molen Ter Hengst in Maarkedal bijvoorbeeld) is een ingekleurde zone de facto bouwvrij, wat indirect betekent dat de windvang er niet verstoord kan worden door hoge bebouwing. Erfgoedlandschappen staan vanuit erfgoedperspectief juridisch sterker aangezien hiervoor een algemene zorgplicht geldt. De administratieve overheid mag geen werkzaamheden en handelingen ondernemen, noch toestemmingen of vergunningen verlenen die een erfgoedlandschap geheel of gedeeltelijk kunnen vernietigen of die een betekenisvolle schade kunnen veroorzaken aan de erfgoedwaarden ervan.

Figuur 59 Poelbergmolen in Tielt (foto: Evert Vandeweghe, 12 juli 2020).

6.3.4 Gewestplan, BPA's en RUP's

Ook via specifieke **ruimtelijke bestemmingen** op het gewestplan kan de windvang enigszins gevrijwaard worden, zoals bijvoorbeeld door het vermelde bouwvrij agrarisch gebied. Vanaf de jaren 1990 trachtte men al via het beleidsdomein Ruimtelijke Ordening de windvang te vrijwaren in bijzondere plannen van aanleg (BPA) en hun opvolgers, de ruimtelijke uitvoeringsplannen (RUP), via

¹⁴⁵ Het erfgoedlandschap 'Poelberg-Meikensbossen', met de Poelbergmolen werd afgebakend op basis van de vastgestelde ankerplaats 'Poelberg' in het gewestelijk AGNAS-RUP (RUP voor de afbakening van de gebieden van de natuurlijke en agrarische structuur) 'Poelberg en Meikensbossen' (goedgekeurd op 5 mei 2014). Het erfgoedlandschap Nederaalbeek, met de Tukmolen en Molen Ter Hengst, is afgebakend op basis van de vastgestelde ankerplaatsen 'De Vlaamse Ardennen van de Koppenberg tot Kluisberg' en 'De Heuvel van Bossenaere' bij gewestelijk AGNAS-RUP 'Vallei van de Nederaalbeek' (goedgekeurd op 5 april 2018).

een verfijning van de ruimtelijke bestemmingen op het gewestplan of via specifieke stedenbouwkundige voorschriften inzake de windvang. Deze BPA's of RUP's handelen echter vaak over zones die sowieso al beschermd zijn als (cultuurhistorisch) landschap of stads- of dorpsgezicht en waarbij de beheersdoelstellingen, zoals met betrekking tot windvang, worden vertaald in stedenbouwkundige voorschriften. Er zijn nauwelijks voorbeelden van RUP's of BPA's van niet-beschermd molenomgevingen gekend, waarin de windvangzone rond een molen wordt gevrijwaard.

6.3.5 Adviesverlening binnen het gezichtsveld van een monument

Door advies te verlenen voor vergunningsplichtige werken binnen het gezichtsveld van een monument had de Rijksdienst Monumenten en Landschappen (en haar opvolgers) een impact op de vrijwaring van de windvangzone.¹⁴⁶ Eind 20ste eeuw was dit gezichtsveld nog gedefinieerd als een 100 meter zone rond het monument maar vanaf juni 2009 werd dit beperkt tot een 50 meter zone. Vanaf september 2013 werd enkel nog advies verleend voor vergunningsplichtige werken op percelen palend aan een monument en uiteindelijk viel ook dit weg op 1 januari 2017.

6.4 WIND IN DE ZEILEN. VOORSTELLEN VOOR HET VRIJWAREN VAN DE WINDVANG

6.4.1 Ideaal of haalbare kaart?

Uit de publieksenquête bleek dat er vandaag een ruim draagvlak is voor beperkingen in de omgeving van werkende historische windmolens in functie van de windvang (bij 98% van de respondenten). Een meerderheid van die windmaalvaardige of -draaivaardige molens, 137 om specifiek te zijn, ligt echter niet in een afdoende beschermd molinotoop.

Dat de vrije windvangzone niet (volledig) beschermd is vanuit de monumentenzorg of de ruimtelijke ordening, hoeft uiteraard niet automatisch te betekenen dat een molen sowieso af te rekenen heeft met een nefaste windtoevoer en -afvoer. Toch duiken er regelmatig en soms onverwachts bedreigingen op: de windvang wordt onbedoeld verstoord door de aanplanting van een bos naast de molen, er wordt een grote ontwikkeling gepland in woongebied, bestaande bebouwing wordt verhoogd, enzovoort. De reflex om automatisch rekening te houden met de windvang ontbreekt als er hieromtrent geen bepalingen gelden. Vaak ontbreken de juridische handvaten om effectieve invloed te hebben en specifieke nadelige ontwikkelingen tegen te houden. Daar waar het klassieke beschermingsinstrumentarium tekortschiet, kan het agentschap enkel sensibiliseren en vertrouwen op de lokale overheden.

Bij de publieksenquête toonde iets minder dan de helft (47%) van de respondenten zich voorstander van het strikt toepassen van de regels in functie van windvang (gedefinieerd als een bouwverbod in een straal van 100 m rond de molen en bouwbeperkingen in een straal van 400 m). 51% van de respondenten stelt dat er een compromis gezocht moet worden tussen de ontwikkeling van de omgeving en een minimale windvang. Meestal zal de realisatie van een vrije windvangzone van 400 meter inderdaad een onhaalbare kaart zijn maar er kan minimum gestreefd worden naar een impact

¹⁴⁶ Hoewel niet expliciet omschreven in het decreet van 18 mei 1999 houdende de organisatie van de ruimtelijke ordening, werd het advies als 'bindend' beschouwd.

in de meest delicate zone, met name de perimeter van 100 meter rond de windmolen. Dit impliceert niet dat alles in die perimeter mordicus moet wijken voor de windvang. Er moet uiteraard voldoende realiteitszin en pragmatisme aan de dag gelegd worden, rekening houdend met evoluties rondom de molen en het maatschappelijk draagvlak: gebouwen kunnen niet zomaar afgebroken worden en ontwikkelingen niet zomaar afgeblokt. De kap van bomen in functie van de windvang kan in tijden van milieu- en klimaatproblemen ook erg gevoelig liggen. Omgekeerd kan er rekening gehouden worden met de overheersende windrichtingen. De wind in België komt voor ongeveer de helft van de tijd uit westelijke, zuidwestelijke of zuidelijke richting. Zodoende kunnen er meer beperkte windcorridors vrijgehouden worden, zodat op een minimum aantal dagen toch gedraaid of gemalen kan worden.

6.4.2 Eigen instrumenten

De vrijwaring van de windvangzones rond maal- en draaivaardige windmolens vormt een bijzonder urgent probleem. Vandaag kan het agentschap hiervoor een beroep doen op twee instrumenten: de afbakening van overgangszones en beheersdoelstellingen in beschermingen van cultuurhistorische landschappen of stads- en dorpsgezichten.

Een **overgangszone** kan rond een nieuwe bescherming afgebakend worden op basis van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013. Zo'n overgangszone heeft geen intrinsieke erfgoedwaarde maar ondersteunt de erfgoedwaarde van het beschermd goed en bouwt dus voort op het principe van de ondersteunende stads- en dorpsgezichten. Momenteel vormt dit juridisch gezien het meest geschikte instrument voor de vrijwaring van de windvang, daar waar de molenbiotoop geen erfgoedwaarde bezit.¹⁴⁷ Een overgangszone kan bovendien ruimer dan de minimum vereiste 100 meter afgebakend worden en laat een op maat gemaakte windvangzone toe op voorwaarde dat dit geen ruimtelijke bestemming onmogelijk maakt. De keerzijde van die individuele aanpak is dat dit onmogelijk tegelijk voor alle 137 windmolens opgelegd kan worden. Het instellen van een overgangszone rond een al beschermde molen impliceert volgens de huidige wetgeving immers een nieuwe beschermingsprocedure voor zowel de windvangzone als de molen (inclusief openbaar onderzoek), en nadien een opheffingsprocedure voor de oude bescherming(en).

Bij de bescherming of uitbreiding van cultuurhistorische landschappen rond windmolens kan sowieso via de motivering en **beheersdoelstellingen** ook expliciet de aandacht gevestigd worden op de windvang. Dergelijke beschermingen zijn echter alleen van toepassing op een beperkt aantal molenlandschappen die ook een intrinsieke erfgoedwaarde hebben. Bij molenbiotopen met overwegend bouwkundige infrastructuur met erfgoedwaarde kunnen op een gelijkaardige manier stads- en dorpsgezichten afgebakend worden of uitgebreid daar waar nodig. De afbakening wordt op maat van de molen en de omgeving gemaakt, en er kan ruimer gegaan worden dan de minimum vereiste 100 meter zone.

Beide instrumenten impliceren dus een individuele aanpak, waarbij per molen een volledige beschermingsprocedure en soms nadien een opheffingsprocedure dient doorlopen te worden. Om hieraan te verhelpen, wordt dit jaar nog door het agentschap Onroerend Erfgoed onderzocht of en hoe de huidige regelgeving geoptimaliseerd kan worden, zodat de vrijwaring van de windvang vlotter gerealiseerd kan worden.

¹⁴⁷ Een overgangszone bakent een gebied af in de onmiddellijke omgeving van het goed, als dat noodzakelijk is voor het behoud van de erfgoedwaarden. Een overgangszone ondersteunt dus de erfgoedwaarde van het beschermde goed.

6.4.3 With a little help...

Bij de opmaak van **landschapsatlasrelicten** en **erfgoedlandschappen** kan de windvang expliciet meegenomen worden in de ruimtelijke visie en de vertaling ervan. Ook deze afbakening kunnen ruimer gaan dan de 100 meter perimeter. Het initiatief voor de opmaak van een landschapsatlasrelict ligt bij Onroerend Erfgoed. Eens vastgesteld, geldt de zorg- en motiveringsplicht voor overheden (voor eigen werken en activiteiten). Het agentschap geeft zelf geen advies meer bij vastgestelde landschapsatlasrelicten, waardoor de beslissing hierover bij de lokale overheden ligt. Een gemeente, provincie of het gewest kan bovendien het initiatief nemen om op basis van een vastgesteld landschapsatlasrelict een erfgoedlandschap af te bakenen met een RUP. Hierbij kan de gewenste ruimtelijke visie concreet vertaald worden in stedenbouwkundige voorschriften of bestemmingen. Bij erfgoedlandschappen geldt bovendien een algemene zorgplicht. Bij erfgoedlandschappen verleent het agentschap advies en kan het agentschap premies toekennen.

Figuur 60 Hostens Molen in Ruiselede: de windvang was beschermd door stedenbouwkundige voorschriften in het BPA Centrum maar een nieuw RUP in opmaak lijkt hier niet langer rekening mee te houden (foto: Elise Hooft, 12 juli 2020).

De windvang kan ten slotte afgedwongen worden via stedenbouwkundige voorschriften of een verfijning van ruimtelijke bestemmingen in **ruimtelijke uitvoeringsplannen** (RUP's), die niet gebaseerd zijn op vastgestelde landschapsatlasrelicten en die ook opgemaakt worden op initiatief van een gemeente, een provincie of het gewest. In deze RUP's kunnen rond iedere windmolen maatregelen ten behoeve van de windvang opgenomen worden en ook hier kan de afbakening ruimer zijn dan de minimale 100 meter. De stedenbouwkundige voorschriften kunnen heel gericht zijn maar ook erg vaag. Bovendien kan de controle op de stedenbouwkundige voorschriften minder strikt zijn en heeft de lokale overheid steeds de mogelijkheid om het RUP te herzien, wat de duurzaamheid niet ten goede komt.

Ten slotte is het de plicht van elke vergunningverlener om geen vergunning te verlenen die ingaat tegen de goede ruimtelijke ordening en daarvan maken cultuurhistorische aspecten deel uit. En ook in

stedenbouwkundige verordeningen kan het verzekeren van de windvang in functie van erfgoed aan bod komen.

6.4.4 Prioriteiten

Gezien de enorme omvang van dit probleem, zullen er mogelijk prioriteiten moeten gesteld worden bij de afbakening van windvangzones. Hiervoor zijn er verschillende pistes:

- Er wordt prioriteit verleend aan de meest bedreigde en aangetaste molinotopen. Vele molenaars geven immers aan dat de windvang voorlopig nog redelijk is, ondanks de beperkte bescherming van de molinotoop.
- Er wordt rekening gehouden met de ruimtelijke bestemming op het gewestplan. Zowel in agrarisch gebied als in woongebied lijkt de vrije windvangzone sneller bedreigd. In landschappelijk waardevol agrarisch gebied (en varianten hierop, zoals bouwvrij agrarisch gebied) is de kans op storende ingrepen veel kleiner, in natuurgebied is de potentiële impact sowieso beperkt aangezien de natuur geen vergunning nodig heeft.
- Er wordt rekening gehouden met de ligging in vastgestelde landschapsatlasrelicten en erfgoedlandschappen. Zeker voor windvangzones die in een erfgoedlandschap liggen, is een bijkomende vrijwaring van de windvang minder prioritair.
- Er wordt rekening gehouden met het eigendomsstatuut van de molenbiotoop. Daar waar de molen en een minimum perimeter van 100 meter in handen is van een overheid, kunnen er bijvoorbeeld via een beheersplan al afspraken gemaakt worden rond de vrijwaring van de 100 meter perimeter.
- Windvangzones worden prioritair afgebakend rond stenen molens, aangezien deze moeilijker verplaatsbaar zijn dan houten staakmolens.

6.4.5 Windstil: meer ingrijpende alternatieven

Behalve het aanwenden van de vermelde juridische instrumenten kunnen er ook meer ingrijpende oplossingen worden uitgedokterd om voldoende windvang te genereren. Onderstaande alternatieven impliceren echter altijd een verlies aan erfgoedwaarde en zijn dus minder wenselijk. Ze kunnen enkel toegepast worden indien de windvang dramatisch is en er geen andere oplossingen mogelijk zijn. Het vrijwaren van de windvang ter plekke blijft de beste oplossing.

Een eerste ingreep bestaat erin dat de molenwieken hoger worden geplaatst, bijvoorbeeld door de molen zelf **hoger te plaatsen**. Ook **technische aanpassingen** zoals wiekverbeteringen kunnen een antwoord bieden op een gebrekkige windvang. Bij de publieksenquête werden dergelijke verhogingen en aanpassingen door iets meer dan de helft van de respondenten beschouwd als aanvaardbaar. Belangrijke voorwaarden die zij stellen zijn wel dat dit enkel kan als alle verbeteringen in de omgeving (zoals snoeien) uitgeput zijn. Bovendien mogen ophogingen of wiekverbeteringen nooit toegepast worden in functie van de ontwikkeling van die omgeving. De werking van de molen moet de enige drijfveer zijn.

Een andere drastische oplossing is de **verplaatsing** van de molen. In het verleden werden staakmolens vaak omwille van een belemmerde windvang verplaatst (maar bijvoorbeeld ook omdat ze van eigenaar wisselden). Er lijkt een ruim draagvlak te bestaan voor dergelijke verplaatsingen. Volgens ruim 82% van deelnemers aan de publieke enquête mogen windmolens met erfgoedwaarde verplaatst worden maar dit dient wel gerelativeerd te worden. Bij een vraag naar de verdeling van het budget voor

windmolenerfgoed werd dit aangeduid als laagste prioriteit. Bovendien kan voor ruim drie kwart van de respondenten zo'n verplaatsing enkel onder strikte voorwaarden: als dit de molen zelf ten goede komt (63%), bij molens die ook vroeger regelmatig verplaatst werden zoals de houten standaardmolens (25%), slechts over een beperkte afstand zoals hetzelfde perceel of dezelfde gemeente (20%) of enkel naar een plek waar vroeger ook al een windmolen stond (15%).

Figuur 61 Keeses Molen in Kasterlee: recent verhoogde teerlingen in combinatie met het selectief kappen van bomen in de omgeving (foto: Sibylle De Sadeleer, 23 juni 2021).

Als een houten molen grondig gerestaureerd moet worden, impliceert dit vaak een volledige demontage. In dat geval kan een verplaatsing overwogen worden als de windvang op de huidige locatie onvoldoende is en duurzaam gegarandeerd kan worden op de toekomstige locatie. Bij voorkeur wordt hier uitgekeken naar een historische molenlocatie, zodat een verplaatsing ook goed gemotiveerd kan worden en de erfgoedwaarde voldoende hoog is na verplaatsing. Totdat de verplaatsing effectief gerealiseerd is, dient de windvang op de oorspronkelijke molenlocatie maximaal bewaard te blijven.

Juridisch is een verplaatsing van een beschermd goed momenteel enkel mogelijk indien dit noodzakelijk is voor het behoud van de erfgoedwaarden ervan of vereist is omwille van het algemeen belang. Windvang kan in sommige gevallen beschouwd worden als noodzakelijk voor het behoud van de erfgoedwaarden maar ook dit wordt door het agentschap Onroerend Erfgoed verder onderzocht dit jaar in het kader van de optimalisering van de regelgeving.

7 BEHEER VAN WINDMOLENERFGOED

7.1 BLIK OP HEDEN EN TOEKOMST: RESTAURATIE EN (HER)BESTEMMING

Als bakermat van de standaardmolen mag men in Vlaanderen fier zijn op het bewaarde en beschermde molenerfgoed dat nog in zeer grote mate de eeuwenlange ontwikkelingsgeschiedenis van de windmolen weerspiegelt. Helemaal volledig is deze staalkaart echter niet meer. Enkele kleinere stappen in deze zeer geleidelijke evolutie zijn niet meer afleesbaar. Zo hangen de standaardmolens geen beeld meer op van de pogingen om het gebruik van windkracht te optimaliseren door het gevlucht te vervangen door een windrad. Ook de diverse wijzen waarop met behulp van een hulpmotor in de eerste helft van de 20ste eeuw periodes van windstilte werden overbrugd, laten zich niet allemaal meer herkennen. Veelal hebben restauraties deze sporen uitgewist. In globlo heeft het restauratiebeleid wel de diversiteit gerespecteerd die het bewaarde molenerfgoed in Vlaanderen kenmerkt. Dit is grotendeels te danken aan de kennis en expertise van de Vlaamse molenmakers en de deskundige begeleiding van de vakspecialisten molens bij (de voorgangers van) het agentschap Onroerend Erfgoed, die een uniforme aanpak zoals in sommige buurlanden resoluut afwezen.¹⁴⁸ De evolutieve samenhang van deze zeldzame rijkdom verdient ook in de toekomst behouden te worden. Windmaalvaardige windmolens, tot motormaalderij geëvolueerde windmolens, molenrompen en ruïnes vertellen allen een deel van negen eeuwen windmolengeschiedenis.

In Nederland steeg het aantal werkende historische windmolens tussen 1950 en 2010 van 300 naar meer dan 1.000. Los van de wenselijkheid van deze massale maalvaardige restauratiecampagne kunnen er vragen gesteld worden bij de financiële impact van zo'n beleid.¹⁴⁹ Ook in Vlaanderen werd tussen 1980 en 2005, zij het in veel mindere mate, ingezet op het opnieuw windmaalvaardig maken van molens. Ging het daarbij in enkele gevallen om verregaande reconstructies, in het bijzonder wat het gaande werk betrof, deze restauraties leverden evenwel een belangrijke bijdrage tot de instandhouding van het molenmakersambacht in Vlaanderen. Voor veel molens is maal- en draaivaardigheid ook de beste optie voor hun behoud als werktuiglijk object. Een windmaalvaardige molen wordt nu eenmaal regelmatig onderhouden en genereert bovendien een breder draagvlak (zie 6.1.). Het is dan ook aangewezen om de windmolens die vandaag windmaalvaardig zijn of dit mits kleine ingrepen opnieuw kunnen worden als dusdanig in stand te houden. De ultieme beheersdoelstelling van onze zorg voor het windmolenerfgoed is echter niet windmaalvaardigheid maar wel het behoud van dit erfgoed in al zijn diversiteit, als een **caleidoscopische staalkaart**. Maal- en draaivaardigheid nastreven door allerlei verbeteringen of reconstructies, vreemd aan de ontwikkelingsgeschiedenis van de molen, is geen optie (meer).

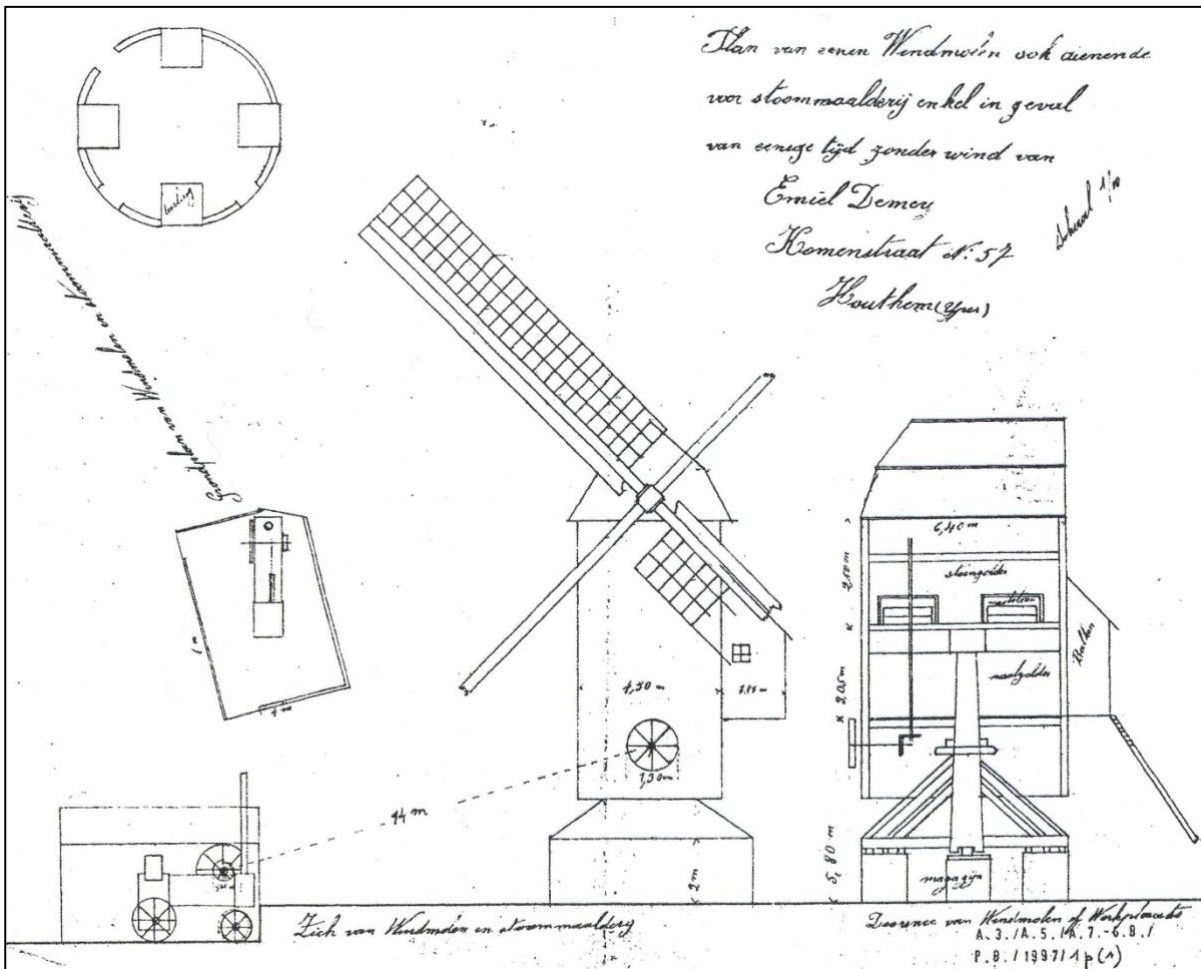
Is de molenzorg de voorbije decennia geëvolueerd van een vrij folkloristische beschouwing naar een zorg voor het molinologisch erfgoed, de molenbeleving hinkt soms nog wat achterop. Om de maatschappelijke interesse voor het volledige spectrum te wekken of te vergroten is het wenselijk om bij sensibiliseringsinitiatieven voor het molenerfgoed niet enkel op de 'wenkende wieken' maar op alle verschijningsvormen in te zetten. De belevingswaarde van het puffend geluid van een hulpmotor die bij windstilte de molenstenen in de molen of van een hulpemaal aandrijft, is voorlopig veel minder

¹⁴⁸ BAZELMANS 2012, 2-17.

¹⁴⁹ Tussen 1997 en 2010 ging niet minder dan 8 % van het totale subsidiebudget voor instandhouding en restauratie naar molens (S.N. 2011, 9 en 48).

gekend maar niet minder groot. Zo bleek uit de publieksenquête dat amper 42% van de respondenten aanpassingen uit de periode 1850-1950 ervaart als een meerwaarde. Hier valt dus nog veel winst te boeken.

Figuur 62 Plan van een door een stoomlocomobiel aangedreven standaardmolen in Houtem-bij-leper, 1931 (Provinciaal Archief West-Vlaanderen).

Als spiegel van negen eeuwen molentechnische verbeteringen staat voor het beschermd molenpatrimonium het duurzame behoud van de authenticiteit voorop. Een nuttig instrument hiervoor is het 'beheersplan onroerend erfgoed'. Het biedt de mogelijkheid om de erfgoedelementen op te lijsten op basis van *in situ*-registratie en onderzoek naar de ontwikkelingsgeschiedenis van de molen, en om zo de authenticiteit van de huidige toestand naar waarde te schatten. De reconstructie van het integrale gaande (of draaiende) werk in lege molenrompen, zoals rond de eeuwwisseling sporadisch wel eens gebeurde, is niet langer aangewezen tenzij het gaat om een waarheidsgetrouwe kopie van het nog voorhanden of volledig geregistreerde, authentieke werk. In andere gevallen kan geput worden uit het ruime aanbod aan analoge en virtuele informatiedragers om de toestand van weleer op een aantrekkelijke, educatieve manier weer te geven en te duiden.

Wat **herbestemming** van windmolens betreft, bleek uit de publieksenquête een grote principiële openheid (bij 81% van de respondenten) maar enkel onder voorwaarden (voor slechts 8% onvoorwaardelijk). De belangrijkste voorwaarde is dat de molen maalvaardig moet blijven en bezocht kan worden (voor de helft van de respondenten). Andere voorwaarden gaan vooral in op concepten van authenticiteit en herkenbaarheid. Door hun operationaliteit als windmalend werktuig lenen

windmaalvaardige molens zich in realiteit moeilijk tot een herbestemming. Voor standaardmolens is de optie van een herbestemming helemaal niet aan de orde, voor bovenkruiers is deze, zeker voor de ruimten met de maal- en/of olieslaguitrusting en het drijfwerk, evenmin wenselijk. Ook de waterhuishouding in molenrompen bemoeilijkt een eventuele herbestemming. De meerwaarde van deze monumenten van techniek in bedrijf ligt doorgaans in de cultureel-toeristische attractiviteit van hun historische beleving. Voor deze windmolens is een erkenning als ZEN-erfgoed dan ook aangewezen, en ook een erkenning als open-erfgoed kan een meerwaarde zijn. Dit laatste statuut verzilverd de hefboomfunctie van een windmolen voor zijn omgeving, waardoor de molen en zijn omgeving, de molinotoop, hun historische plaats in het dorpsweefsel herwinnen.

Figuur 63-64 Stenen Molen in Merelbeke: de verdwenen galerij zou kunnen geëvoceerd worden met analoge en digitale informatie (foto: Els Jacobs, 1 juni 2020) en Prinsenmolen in Gavere: herbestemd tot architectenbureau (foto: Hannelore Decoodt, 12 februari 2021).

Windmolens die niet langer wind- en/of maalvaardig zijn, kunnen afhankelijk van de aanwezige interieurelementen met erfgoedwaarde wel een nieuwe, duurzame bestemming krijgen. Veelal biedt een herdefiniëring van deze molens de beste garantie op hun behoud. Belangrijk is evenwel dat de nieuwe functie de aanwezige erfgoedelementen integreert.

7.2 VOORBIJ DIE MOLEN: EEN WEIDS EN VER ZICHT

Het actief behoudsbeginsel voor beschermde monumenten werd in het verleden al te vaak ad hoc nageleefd. Op de inspectierapporten van Monumentenwacht Vlaanderen na waren er weinig externe prikkels voor regulier onderhoud. Bij afwezigheid van vrijwillige molenaars bleef dit in veel gevallen dan ook uit. Bijgevolg diende uiteindelijk soelaas gezocht in soms al te dure restauraties om de

instandhouding van het monument te garanderen. Om eigenaars en gebruikers aan te zetten tot een meerjarenplan met de nadruk op onderhoud voorzag het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 de mogelijkheid om voor een beschermd monument, stads- en dorpsgezicht en cultuurlandschap een **beheersplan** op te maken. Dit instrument vertrekt van de erfgoedwaarde(n) van het onroerend erfgoed met aandacht voor zowel de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis, als de specifieke erfgoedelementen en -kenmerken. Vanuit dit ‘fundament’ wordt de instandhouding van het erfgoedobject in beheersdoelstellingen vastgelegd.

Door voor een beheersplan een geldingstermijn van 24 jaar te voorzien, wordt de beheerder van een beschermd onroerend goed ertoe aangezet om deze doelstellingen te formuleren vanuit een langetermijnvisie. De bedoeling is dat dit voor onderhoudswerkzaamheden resulteert in een meer recurrente aanpak (die genotuleerd wordt in een onderhoudslogboek) en bijgevolg tot een betere opvolging. Blijkt daarbij dat het onderhoud de vergankelijkheid van de materialen steeds minder ondervangt, dan kan voor de restauratiewerkzaamheden die zich aankondigen, een planning met een gefaseerde uitvoering worden opgemaakt. Dit komt niet alleen de voorbereiding van de respectieve restauratiefasen in samenspraak met de consultants erfgoedbeheer ten goede, maar informeert idealiter ook het agentschap Onroerend Erfgoed tijdig over de te verwachten premie-aanvragen. Positief is dat de waarde van een beheersplan de voorbije jaren door veel moleneigenaars en -gebruikers werd onderkend. Maar liefst 35% van alle beschermde molens beschikt intussen over een beheersplan, tegenover 10% voor alle beschermde onroerende goederen. Belangrijk voor de toekomst is dat bij de daadwerkelijke zorg voor het molenerfgoed blijvend rekening gehouden wordt met het belang van meerjarenplanning.

Figuur 65 Stenen Molen en Mortiersmolen in Zwevegem (foto: Pol Vanneste, 9 augustus 2020).

Sommige onderhoudswerken aan een molen laten zich uitvoeren door de (vrijwillige) molenaars maar voor andere dient een beroep gedaan op een molenmaker. Voor onderhoudswerken van enige omvang wordt daarbij soms gebruik gemaakt van een standaardpremie. Dienen er zich grote restauratiewerken aan, dan worden deze eveneens toegewezen aan een molenmaker nadat een restauratiedossier is voorbereid en door het agentschap Onroerend Erfgoed is goedgekeurd en eventueel ook is betoelaagd. Opmerkelijk is dat dit parcours telkens voor iedere molen apart wordt doorlopen, ook als de eigenaar een lokale of provinciale overheid is die over meer dan één molen beschikt. De vraag kan dan ook gesteld of dit materieel molenbeheer niet kan geoptimaliseerd worden door **een ruimere scope** dan de individuele molen.

Vanuit de visienota 'Lokaal Onroerenderfgoedbeleid' wordt er meer en meer ingezet op de rol van de lokale actoren. Lokale besturen en vooral erkende onroerend erfgoedgemeenten (OEG's), krijgen meer verantwoordelijkheid, de erkende intergemeentelijke onroerend erfgoeddiensten (IOED's) worden bevestigd in hun ondersteunende en sensibiliserende rol. Daarom is het opportuun dat zij een betrokken partij zijn bij het beheer van deze molens, en in tweede instantie ook van molens in privébezit in de aangesloten gemeenten. Een eerste stap zou bijvoorbeeld kunnen zijn om voor alle betrokken molens beheersplannen op te maken, waarbij er nagedacht wordt over een visie voor dit erfgoed op lange termijn. Daarmee zou alvast de basis worden gelegd om voor alle molens in portefeuille een molenbeleid op te zetten dat zich in eerste instantie in een concreet onderhoudsbeleid vertaalt met de mogelijkheid hiervoor standaardpremies aan te vragen. Het nog sterker inzetten op gemeenschappelijke groepen van vrijwillige molenaars zou niet alleen het klein onderhoud ten goede komen, maar ook de regelmatige openstelling van de windmolens, wat een belangrijk aandachtspunt bleek bij de publieksenquête. Samenwerking op promotioneel vlak zou dan weer de toeristische betekenis van de windmaalvaardige molen kunnen versterken. De nauwe betrokkenheid van lokale besturen, OEG's en/of IOED's bij het beheer van de windmolens in hun werkgebied zou ook het herstel van de oude molinotoop (de omgeving van de molen) bevorderen. Hun kennis van het regionale archeologisch, landschappelijk en bouwkundig erfgoed, en van de historisch gegroeide omgeving in het bijzonder biedt hen het vereiste vogelperspectief om de meest haalbare maatregelen voor te stellen.

Het nastreven van sommige beheersdoelstellingen, zoals het optimaliseren van de windvang al dan niet in relatie met contextuele erfgoedwaarden, vereist een afstemming met uiteenlopende actoren. Een instrument dat daarvoor kan worden ingezet, is een **onroerenderfgoedrichtplan**. Zoals het Onroerenderfgoeddecreet voorziet, *"biedt een onroerenderfgoedrichtplan onder andere op basis van de gegevens die opgenomen zijn in een inventaris [...] vanuit de erfgoedwaarden een visie op de toekomstige ontwikkeling van de betrokken onroerende goederen binnen het thema of gebied, verduidelijkt het de aandachtspunten uit het onroerenderfgoedbeleid en formuleert het beheers- en ontwikkelingsdoelstellingen."* Voor het ontwikkelen van een breed gedragen, lange termijnvisie op de waarde, het beheer en de ontwikkeling van het windmolenpatrimonium is met deze studie alvast een stevige basis gelegd. Het opmaken van een onroerenderfgoedrichtplan voor de windmolens van een bepaalde regio in Vlaanderen zou een passend vervolg kunnen vormen.

Finaal moet dit resulteren in een onder de betrokken beleidsvelden gedeeld actieprogramma, waarbij onder andere:

- met de lokale besturen nagegaan wordt welke instrumenten ze kunnen inzetten voor een ontsluiting en waardering van hun molenerfgoed, met bijzondere aandacht voor hun rol als eigenaar, planinitiatiefnemer en vergunningverlener;
- goede restauraties, herbestemmingen en samenwerkingsprojecten in kaart worden gebracht als inspirerende voorbeelden;
- een gepast financieel model wordt ontwikkeld met het oog op maalvaardigheid of andere functies, in combinatie met een adequate neven- of herbestemming;
- een landschappelijke meerwaarde wordt gezocht door inrichting en herwaardering van molensites en hun directe omgeving (zoals molenaarswoningen, (hulp-)maalderijen en molenwegen) en hun bredere omgeving in functie van zowel de windvang als de eventueel te herstellen relatie met ander onroerend erfgoed zoals een kerk of kasteel;
- specifieke oplossingen worden gezocht voor de problematiek van de windvang.

Omdat een onroerendergoedrichtplan moeilijk uit te rollen is voor geheel Vlaanderen, is het wellicht aangewezen om bij wijze van proefproject te focussen op een windmolenrijk gebied. Geografische omschrijvingen, rijk aan windmolenclusters, zijn bijvoorbeeld het noorden van West-Vlaanderen (het gebied tussen Middelkerke en Beernem), het zuidoosten van West-Vlaanderen (gebied rond Kortrijk), of het gebied tussen Hoogstraten – Turnhout – Nijlen – Meerhout in de provincie Antwerpen.

7.3 UIT HET OOG...: DE BOUWFYSISCHE TOESTAND

7.3.1 Monitoring als begin van alles

De doelstelling van de zorg voor ons onroerend erfgoed is het optimale behoud en beheer van de erfgoedwaarden. Bij bouwkundig erfgoed is een gedegen en goed uitgebouwde opvolging van de bouwfysische toestand door middel van monitoring dan ook een ideale vertrekbasis. Dat dit een belangrijk aandachtspunt is, blijkt duidelijk uit de beleidsnota Onroerend Erfgoed 2019-2024. Concrete doelstellingen hierin zijn het in kaart brengen van de fysieke toestand van ons beschermd erfgoed en een in de beheersprocedures ingebedde monitoring.¹⁵⁰

Windmolens behoren tot het meest fragiele onroerend erfgoed van Vlaanderen omwille van hun materialiteit (hout). Bij deze evaluatie van het windmolenerfgoed is de fysieke toestand van het beschermde molenpatrimonium op basis van desktopscreening in kaart gebracht. Van de 196 beschermde windmolens verkeren momenteel een 30-tal in een matige tot slechte bouwfysische toestand. Om een herstel van de erfgoedwaarden te bekomen is een grondige restauratie in de meeste van deze gevallen de enige optie. Voor enkele windmolens wordt een opheffing van de beschermde status voorgesteld omdat de bouwfysische toestand dermate slecht is dat er sprake is van een onherstelbare aantasting van de erfgoedwaarden. Eén voorbeeld hiervan is de Lindemolen in Ledegem die in 1971 omwaaide en waarvan enkel de houten standaard bewaard bleef.

Om dergelijke ingrijpende restauraties of opheffingen te voorkomen, lijkt een structureel ingebedde monitoring cruciaal. In functie hiervan kan ingezet worden op het samenwerken met partnerverenigingen zoals Monumentenwacht Vlaanderen. De door hen in 1991 opgestarte conditiemeting van onroerend erfgoed wordt sinds 2017 genuanceerder gevoerd door naast de bouwfysische toestand, ook de parameters ‘onderhoud’ en ‘risico voor het gehele object en alle relevante onderdelen’ in te voeren.¹⁵¹ Naast conditiemeting wenst Monumentenwacht in de toekomst zijn rol van monitoring nog te verbreden tot het jaarlijks opvolgen van de evolutie van de toestand van het onroerend erfgoed en een evaluatie van de impact van de eigen werking op de toestand van het erfgoed. Binnen de context van het molenerfgoed dat toch wel een specifiek onderhoud en beheer vraagt, loont het voor elke eigenaar de moeite om een lidmaatschap bij Monumentenwacht aan te gaan en met beperkte intervallen (bv. om de twee jaar) inspecties te laten uitvoeren. Binnen het project evaluatie van windmolens gingen alvast acht eigenaars van windmolens in op het aanbod van

¹⁵⁰ Beleidsnota Onroerend Erfgoed 2019-2024, door Matthias Diependaele, Vlaams minister van Financiën en Begroting, Wonen en Onroerend Erfgoed, 2019.

¹⁵¹ Toelichting van Monumentenwacht door Tijl Vereenoghe en Birgit Van Laar, “Meten is weten. Van conditiemeting tot monitoring bij Monumentenwacht”, op disciplineoverleg afdeling Beheer 28 januari 2021.

het agentschap Onroerend Erfgoed om een eerste gratis inspectie te laten uitvoeren door Monumentenwacht.¹⁵²

Figuur 66-67: Tarandusmolen in Gavere (foto: Evert Vandeweghe, 7 april 2021) en Goormolen in Turnhout (foto: Sibylle De Sadeleer, 15 april 2021).

Belangrijk is ook het inbedden van monitoring in beheerprocedures zoals het opvolgen van de beheersplannen en handhavingstrajecten. Dit betekent het uitbouwen van een opvolgingssysteem voor goedgekeurde beheersplannen met bijhorend onderhoudslogboek en een proactieve handhaving waarbij reageren plaats maakt voor anticiperen. Ook het samen met de afdeling Handhaving stimuleren van de lokale besturen (in het bijzonder de erkende erfgoedgemeenten) in de uitbouw van een lokaal handhavingsbeleid kan sterk bijdragen tot een regelmatig onderhoud.

7.3.2 Altijd weer onderhoud

Controle en toezicht van de bouwfysische toestand moet natuurlijk gepaard gaan met regelmatig onderhoud. Dit geldt in het bijzonder voor windmolens, niet alleen omwille van hun specifieke materialiteit (hout), maar ook omwille van het feit dat heel wat windmolens werkende machines zijn en dus een hoge graad van onderhoud vergen. Slechts door in te zetten op dat regelmatig onderhoud kan het aantal beschermde windmolens met een matige tot slechte bouwfysische toestand gereduceerd worden en kunnen dure en laattijdige ingrepen zoals restauraties en reconstructies vermeden worden. Uit de publieksenquête bleek het onderhoud van beschermde molens de absolute prioriteit te genieten bij de vraag naar de optimale verdeling van het budget voor windmolenerfgoed

¹⁵² Dit zijn de Morettemolen in Asse, Molen van Terheide in Asse, Tarandusmolen in Gavere, Muizelmolen in Harelbeke, Rodenbrugmolen in Kortrijk, Molen van den Kinschot in Ranst, Goormolen in Turnhout en Stenen Molen van Elene in Zottegem.

(voor 85% van de respondenten). Molenverenigingen sturen daarenboven aan op een standvastig premiestelsel, dat zekerheid en perspectief biedt voor werken op langere termijn.¹⁵³

De wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen voorzag dat de betrokken overheden hun bijdrage zouden verlenen in “de kosten van onderhoud, versteviging of herstel om de historische, artistieke of wetenschappelijke waarde van een gerangschikt monument of gebouw te bewaren”. In 1941 werd bij uitvoeringsbesluit een staatssubsidie van 60% voorzien voor monumenten in eigendom van openbare besturen. Tien jaar later volgde bij ministeriële omzendbrief (19 juli 1951) de regeling voor privé-monumenten, waarbij een subsidie van 40% werd voorzien voor functionerende molens en het maximum (60%) voor niet-functionerende molens.¹⁵⁴ De KCML pleitte er in die periode echter voor om werkende molens niet te benadelen maar om hiervoor juist meer premies te voorzien, en niet alleen voor restauraties maar ook voor werken die de molens concurrentieel hielden (zoals wiekverbeteringen). Dit laatste gebeurde echter niet en de daaropvolgende decennia wijzigde de premiereregeling regelmatig.

De huidige premiereregeling, van kracht sinds 15 december 2020, bevat diverse stimuli die aansporen tot regelmatig onderhoud. Vooral de invoering van de nieuwe standaardprocedure met jaarlijks één erfgoedpremie van 40 tot 80% voor onderhoudswerken tot 250.000 euro (voorheen 25.000 euro), is hierop gericht.¹⁵⁵ Het is een gunstige evolutie dat met deze standaardprocedure de moleneigenaar voor grotere bedragen onderhoudswerken zal kunnen uitvoeren en dit met een snelle procedure en een beperkte administratieve last. Daarnaast blijft voor de onvermijdelijke ingrijpende restauraties de bijzondere erfgoedpremie bestaan die voor nieuwe projecten vanaf 2021 via jaarlijkse uitgeschreven thematische oproepen wordt toegekend. Een andere stimulans voor regelmatig onderhoud en dagelijks beheer is de aanvullende en combineerbare premie van 10% als beloning voor goed onderhoud, mits goedgekeurd onderhoudslogboek.¹⁵⁶

Andere stimuli om te investeren in het behoud en onderhoud van het molenerfgoed zijn van fiscale aard zoals de vermindering van de personenbelasting, de halvering van het verkooprecht bij aankoop van een als monument beschermde molen en een vermindering van de schenkbelasting bij het verwerven van een beschermde molen via schenking. Bij het verkooprecht en de schenkbelasting moet het bekomen voordeel immers volledig geïnvesteerd worden in het behoud van de molen in kwestie. Bovendien zijn windmolens sinds vele decennia zonder economische betekenis en vormt hun erfgoedwaarde de motor voor hun verder behoud. Meer dan 50 windmolens hebben intussen dan ook het statuut van ZEN-erfgoed (Zonder Economisch Nut) bekomen.

Een waardevol provinciaal initiatief in Oost- en West-Vlaanderen is de molendraaipremie die gebaseerd is op het aantal asomwentelingen van de wieken en die sinds 1 januari 2021 opgetrokken is.¹⁵⁷ Positief zijn ten slotte ook de onderhoudscontracten die meer en meer worden afgesloten tussen

¹⁵³ Overleg op 4 september 2020 met conservator Walter Van den Branden en wetenschappelijk medewerker Ide Manteleers van het provinciaal Molencentrum (Mola) in Wachtebeke.

¹⁵⁴ DE CLERCQ 2017, 35-36; 68-70; 89-90.

¹⁵⁵ Momenteel met een plafond van 500.000 euro op vijf jaar.

¹⁵⁶ Zo verwerft de vzw Molenzorg & Molenmuseum die instaat voor het beheer van de Keijersmolen en de Zorgvlietmolen in Klnrooi in totaal een premie van 80 %: 60 % verhoogde erfgoedpremie + een aanvullende premie van 10% dankzij het goed onderhoud dat zij verrichten + een aanvullende premie van 10% dankzij hun statuut als vzw die zich inzet voor het herstel en beheer van de twee molens.

¹⁵⁷ De belangrijkste aanpassing vanaf 1 januari 2020 is het optrekken van de premie: Bovenop een forfaitair bedrag van 200 euro heeft de molenaar voortaan recht op 12,5 euro per 1.000 omwentelingen. Het

moleneigenaars en molenmakers, die zich engageren tot het uitvoeren van een jaarlijks groot onderhoud.

7.3.3 Een mogelijk sluitstuk

Indien het onderhoud van de monumenten verwaarloosd wordt of er ingrijpende verbouwingen zijn uitgevoerd die de erfgoedwaarden schaden, vormt **handhaving** een logische volgende stap. Indien de erfgoedwaarden onherstelbaar zijn aangetast en er overgegaan wordt tot een opheffing, kan men door binnen een redelijke termijn een handhavingstraject op te starten, een schadevergoeding bekomen voor de verloren gegane erfgoedwaarden. Handhaving kan echter ook leiden tot een herstel van de erfgoedwaarden.

Voor molens die bedreigd zijn in hun behoud kan ook **aankoop** door of **schenking** aan bepaalde organisaties een verzekering van hun toekomst betekenen. Zo fungeert Kempens Landschap vanuit haar multidisciplinaire aanpak als een ideale ‘onthaalstructuur’ van inmiddels vijf windmolens (in erfpacht of eigen beheer) die zij, hetzij via aankoop hetzij via schenkingen of legaten hebben verworven. In de meeste gevallen neemt de organisatie de molen in beheer om deze opnieuw maalvaardig te maken. Nadien besteedt zij het dagelijks beheer ervan uit aan lokale actoren (meestal de overheid). Ook Herita vzw leent zich vanuit haar missie voor dergelijke initiatieven. Sinds 2001 (toen nog als Erfgoed Vlaanderen) heeft Herita de molen van Hoeke (Damme) in eigen beheer, die sindsdien gerestaureerd en onderhouden wordt. Op kleinere schaal bestaan lovenswaardige acties waarbij men zich bekommert om één specifieke molen zoals de lokale vzw Hovaeremolen in Koekelare die eigenaar is van de gelijknamige molen en deze liet restaureren.

Figuur 68-69 Grote Molen in Zuienkerke: gerestaureerd na handhaving (foto: Pol Vanneste, 26 augustus 2020) en In Stormen Sterk in Lille: in beheer van Kempens Landschap vzw (foto: Sibylle De Sadeleer, 23 juni 2021).

maximumbedrag is vastgelegd op 1.250 euro per molen per jaar zodat de molenaar zijn statuut als vrijwilliger kan behouden. In de provincie Antwerpen werd de molenaarspremie afgeschaft in 2014, maar gecompenseerd door een jaarlijkse werkingssubsidie aan Levende Molens (afdeling Provincie Antwerpen).

Wanneer een beschermd onroerend goed onherroepelijk dreigt te vervallen, te worden beschadigd of te worden vernield kan de Vlaamse overheid of een gemeente om redenen van algemeen nut overgegaan tot **onteigening**.¹⁵⁸ Dit is enkel mogelijk in uitzonderlijke omstandigheden, wanneer alle beheers- en handhavinginstrumenten uitgeput zijn. Deze beslissing ligt bij de Vlaamse regering of de gemeente waar het onroerend goed gelegen is. Hoewel onteigening zeer zelden en met de nodige terughoudendheid moet worden toegepast, kan dit in bepaalde gevallen een te overwegen oplossing zijn. In deze context is de Margriet- of Machuutmolen van Lo-Reninge vermeldenswaardig: ondanks diverse handavingsinitiatieven bleven de vereiste onderhouds- en restauratiewerkzaamheden voor deze molen uit. In dit geval zou een aankoop, kosteloze overname of een onteigening door een overheid of vzw gevolgd door een beheer via erfpacht misschien nog een valabel alternatief kunnen zijn voor een verdere, onherstelbare aantasting van de erfgoedwaarde en opheffing van de bescherming.

7.4 IMMATERIEEL MAAR NIET ONZICHTBAAR: MOLENAARS EN MOLENBOUWERS

Molenaars zorgden eeuwenlang voor de duizenden molens in Vlaanderen die ingezet werden voor onder meer het malen van graan, het pletten van zaden en het drooghouden van de polders. Talrijke bewaarde inscripties op het binnenwerk van onze molens getuigen van hun eeuwenlange aanwezigheid. De molenaar speelde op allerlei vlakken een cruciale rol in de maatschappij van weleer: het malen van de molenaar was de onmisbare schakel tussen de graanteelt en het brood op de tafel, de molenaar stond tussen de landbouwers en de gezagsdragers in, de molenaar als echte ambachtsman die jarenlang moest leren om zijn molen te bedienen op het ritme van de natuur, met aandacht voor de omgeving en techniek, de molenaar die geacht werd de stiel door te geven wat zorgde voor molenaarsgeslachten over vele generaties heen, ... Na de Tweede Wereldoorlog, door de economische schaalvergroting en de technische modernisering, verloren vele molens hun activiteit. Velen raakten in onbruik en verval of verdwenen. Met hen verdwenen ook de beroepsmolenaars. Het molenaarsambacht was met uitsterven bedreigd.¹⁵⁹ Gelukkig ontstond er een nieuwe soort molenaar, de vrijwillige molenaar.

Lopen vandaag veel windmolens als goed geoliede machines, dan is dit grotendeels de verdienste van die talrijke vrijwillige molenaars die sinds de jaren 1970 door de verenigingen Molenforum Vlaanderen en Levende Molens worden opgeleid. Het door de minister van Onroerend Erfgoed gehomologeerd diploma van 'meester-molenaar' ontvangt men vandaag als men slaagt voor een theoretisch examen, binnen een periode van twee jaar minstens 100 uur stage volgt bij een meester-molenaar en met succes het praktijkexamen aflegt. Door een aantal molens als proeflokaal open te stellen voor vrijwillige molenaars-in-opleiding wordt tegelijk voorzien in hun opvolging. Molenaars moeten een molen efficiënt en veilig kunnen bedienen en kleine onderhoudswerken kunnen verrichten. Ze moeten vertrouwd zijn met de geschiedenis van de molens, de juiste streekgebonden terminologie, de handelingen en gewoonten, historisch gebruikte materialen en gereedschappen, de volksgebruiken, de kennis van graansoorten en zaden en daarenboven nog een boeiende rondleiding kunnen verzorgen¹⁶⁰ Ook uit de publieksenquête bleek het belang dat gehecht wordt aan het informatieve-

¹⁵⁸ Zie Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013, [artikel 6.4.10](#).

¹⁵⁹ DENEWET L. 2020: *Historisch molenaarsambacht in Vlaanderen. Aanvraag voor de opname van het Historisch molenaarsambacht in Vlaanderen in de Inventaris van het Immaterieel Cultureel Erfgoed*, onuitgegeven, 5.

¹⁶⁰ DENEWET 2020, 4.

educatieve aspect, en in het bijzonder aan de aanwezigheid van een molenaar. In Vlaanderen zijn er nu ruim driehonderd actieve vrijwilligers die onze traditionele windmolens “levend” houden, waaronder ook steeds meer jongeren. De molenaarscursussen van Molenforum Vlaanderen zijn dan ook snel volzet.¹⁶¹

Figuur 70 Sint-Janshuismolen in Brugge: historische inscripties van molenaars (foto: Pol Vanneste, 20 september 2020).

Met de erkenning op 1 juli 2020 van het Vlaamse molenaarsambacht als Immaterieel Cultureel Erfgoed wordt het belang van de blijvende kennisoverdracht en de uitoefening van het ambacht bijkomend benadrukt.¹⁶² Deze erkenning op Vlaams niveau zou een eerste stap kunnen betekenen naar een erkenning van het molenaarsambacht door Unesco. Nederland is er alleszins al in geslaagd om in 2017 het Nederlandse molenaarsambacht officieel te laten erkennen als Unesco Immaterieel Erfgoed en zou momenteel een mogelijke uitbreiding hiervan naar andere landen onderzoeken.

Het belang van de molenaars voor het molenerfgoed mag niet onderschat worden. Zij vormen de eerstelijnszorg in de instandhouding ervan. Elke molenkenner weet dat een maalvaardige molen de beste garantie vormt om deze in een goede conditie te houden. Bij gerenoveerde molens die stilstaan, durven de kosten dubbel zo snel oplopen dan bij molens die malen. Zo betekent de vermelde molendraaipremie, gebaseerd op het aantal asomwentelingen, een stimulans en erkenning voor de vrijwillige molenaars die door hun activiteit sterk bijdragen tot de instandhouding van de molens.

Het ambacht van de molenaar mag vandaag dan herleven, als hoofdberoep is het een zeldzaamheid geworden. Vandaag zijn er nog maar een handvol maalders die (semi-)professioneel een molen uitbaten, onder wie ook enkele jonge ondernemers. Zo maalt de Stenen Molen in Ertvelde (Evergem)

¹⁶¹ *De Standaard Magazine*, 15 mei 2021, pp. 12-14 ('De wereld draait door. Molenaar in jeans en sneakers').

¹⁶² Opname in de Inventaris Vlaanderen van Immaterieel Cultureel Erfgoed bij Ministerieel besluit van 1 juli 2020, ondertekend door Jan Jambon, Vlaams minister van Buitenlandse Zaken, Cultuur, ICT en Facilitair Management.

spelt om verwerkt te worden tot brood en speciaal bier, de Artemeersmolen in Poeke (Aalter) is in gebruik voor de productie van bloem, meel en broodbakmixen, en de Flietermolen in Galmaarden (Tollembeek) maalt in samenwerking met lokale boeren biologische granen tot witte bloem en volkorenmeel en investeert zo in lokale en duurzame voeding. Door de toenemende belangstelling bij media en publiek voor onder meer duurzaamheid en de korte keten, liggen er kansen om hierrond een netwerk uit te bouwen en partners te betrekken. Om een zekere kwaliteitsstandaard te kunnen garanderen, zijn niet alleen de professionele maar ook de vrijwillige molenaars gebonden aan richtlijnen (o.m. inzake hygiëne, ongedierte, allergenen, ...) van het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen (FAVV).¹⁶³

Figuur 71-72 Stenen Molen in Evergem (foto: Hannelore Decoodt, 28 juli 2020) en Beermolen in Kasterlee (foto: Sibylle De Sadeleer, 30 maart 2021).

Cruciaal, in het bijzonder bij restauratieve ingrepen, is ook het nog levende beroep van **molenmaker**. Dat ook dit ambacht een rijk verleden kent, blijkt duidelijk uit het tot de 17de eeuw opklimmende archief van het Leuvense ‘ambacht van de Timmerlieden, molenmakers en houtbrekers’.¹⁶⁴ Voor de bouw, het herstel, alsook aanpassingen en verbeteringen van zowel de bovenkruiers als de standaardmolens, werd doorgaans beroep gedaan op lokale molenmakers, voor wie het ambacht in veel gevallen een intergenerationale aangelegenheid was. Schoolvoorbeeld is de zes generaties tellende familie Peel uit Gistel, tot 1999 actief in Vlaanderen, maar ook in Frans-Vlaanderen, Wallonië en zelfs Duitsland. In de periode 1960-2000 was het bedrijf verantwoordelijk voor werken aan maar liefst 121 molens, gaande van restauraties, herstellingen tot nieuwbouwmolens. Een veel voorkomende naam in de Kempense molenbouw is de familie Caers, ongeveer een halve eeuw actief in de sector. In de jaren 1950 startte timmerman Jef Caers met molenwerken in een atelier in Kasterlee (Terlo) nabij de Beermolen. Opgevolgd door zijn zonen, werd het bedrijf na een verhuis van de

¹⁶³ Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen (FAVV) S.D.: *Richtlijnen voor vrijwillige molenaars* [Brochure]. ACS staat voor "autocontrolesystemen". Deze gids is een document opgesteld door een sector en bestemd voor de operatoren van die sector, met aanwijzingen hoe men kan voldoen aan de wettelijk opgelegde vereisten voor hygiëne, traceerbaarheid en autocontrole, goedgekeurd door het FAVV.

¹⁶⁴ In het archief- en collectieoverzicht van het Leuvense stadsarchief, geïnventariseerd door J. Cuvelier, staat onder de Particuliere Archieven een oplijsting van de archieven van 21 ambachtsgilden waaronder ook dat van het ‘ambacht van de Timmerlieden, Molenmakers en Houtbrekers’.

werkplaats naar Retie, voortgezet door zoon Rik. Zijn dood in 2011 betekende het einde van dit molenmakersgeslacht.¹⁶⁵ Typierend voor de grensregio's zoals de Antwerpse Kempen en Belgisch Limburg is ook de decennialange betrokkenheid van Nederlandse molenmakers. Adriaens molenbouw uit Weert is een bedrijf waarin zeven generaties op rij een bestaan vonden in het bouwen en restaureren van onder meer windmolens. Tot op vandaag is de firma nog actief in onze contreien.¹⁶⁶

Door de eeuwenoude empirische kennis van lokale molenmakers kreeg het bewaarde molenbestand in Vlaanderen een belangrijke, soms subtiele regionale toets. De verdere instandhouding van dit ambacht is dan ook van uitzonderlijk groot belang voor het bewaren van deze “uniciteit in verscheidenheid”. Het wegvallen van deze kennis zou bij restauraties kunnen leiden tot een uniforme aanpak en bijgevolg tot een verschraling van de regionale diversiteit van het Vlaamse windmolenerfgoed. Dat het aantal professionele molenmakers in Vlaanderen de laatste jaren met rasse schreden achteruitgaat, is dan ook een verontrustende realiteit. Waren er een tiental jaar terug nog een handvol bedrijven actief, vandaag zijn dit er nog maar twee. In verhouding tot ons beschermd molenbestand is dit aantal problematisch en zal de uitvoering van molenrestauraties onvermijdelijk vertraging oplopen. Intussen wordt steeds meer beroep gedaan op Nederlandse molenmakers, ook voor onderdelen als roeden.

De instandhouding van het eeuwenoud Vlaamse molenbestand vergt een gespecialiseerde vakkennis. Naast het timmerwerk is expertise in de specifieke constructies en het draaiend werk van de molens noodzakelijk. Daarenboven is wegens de veelzijdigheid van het vak een jarenlange leertijd en begeleiding door een ervaren molenmaker essentieel. Een officiële (restauratie)-opleiding voor molenmaker bestaat tot op heden echter niet. Om de continuïteit van kennisoverdracht in dit gespecialiseerde ambacht te verzekeren zal hier snel voluit op ingezet moeten worden. Het molenmakersambacht zou bijvoorbeeld kunnen gestimuleerd worden door molenmakers aan te sporen om in te stappen in de nieuwe beurzen meester-leerlingtraject.

Ook voor de architecten die betrokken zijn bij molenrestauraties is voldoende specifieke kennis en expertise op het vlak van de bouw, de werking en de regionale uniciteit van windmolens een onvoorwaardelijke vereiste. Een aan het specifieke molenerfgoed aangepast ontwerp en bestek vormen immers dé basis voor een gepaste en verantwoorde restauratie op maat. Waar vroeger in Vlaanderen gespecialiseerde ‘molenarchitecten’ met een palmares aan molenwerven bestonden, zijn ook deze vandaag schaars geworden. Regelmatig worden dan Nederlandse architecten of molendeskundigen ingeschakeld (bijvoorbeeld bij de Stenen Molen in Zwevegem), die niet noodzakelijk vertrouwd zijn met de specifieke erfgoedelementen en -kenmerken van de Vlaamse windmolens. Het inrichten van specifieke informatiemomenten, studiedagen en opleidingen voor deze beroepsgroep met aandacht voor de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis en de historische technische werking van windmolens, kan hier een antwoord op bieden. Samen met de molenmakers kunnen deze architecten een belangrijke rol opnemen in het behoud van het rijke én verscheiden molenerfgoed in Vlaanderen.

¹⁶⁵ DRUYTS J. 2011: In memoriam Rik Caers, *Levende Molens*, 33.11, 123.

¹⁶⁶ De windmolen De heerser in Retie werd in 1981-1982 en opnieuw in 2004-2005 gerestaureerd door Molenbouw Adriaens. Recent werd de firma ingeschakeld voor de restauratie van de Witte Molen in Aarschot.

KNELPUNTEN

1. Het behouden, herstellen of optimaliseren van de **windvang** voor alle windmaalvaardige molens door het vrijwaren van de open ruimte.
2. Het ondersteunen van het **molenmakersambacht** door empirische kennisoverdracht van de laatste molenmakers in Vlaanderen op de volgende generaties.

OPPORTUNITEITEN

3. Het verruimen van de aandacht tot **molenlandschappen en -omgevingen** (molenaarswoningen en maalterijen).
4. De broodnodige uitwisseling van **expertise** omwille van het specifieke karakter van dit erfgoed en de brede geografische verspreiding ervan in Vlaanderen.
5. Het **internationaal op de kaart** zetten van het Vlaams windmolenerfgoed, zowel onroerend als immaterieel.
6. Een **breed publiek** aanspreken door windmolenerfgoed te verbinden met toerisme, onderwijs (geschiedenis maar ook STEM) en ecologie (als voorloper van windenergie maar ook als voorbeeld van korte keten).

BLIJVENDE AANDACHTSPUNTEN

7. Het verder inzetten op **onderhoud** door monitoring en het ondersteunen van de vrijwillige en semiprofessionele molenaars als eerstelijnszorgers.
8. Het koesteren van de **diversiteit** van het windmolenerfgoed in Vlaanderen, met een specifieke aandacht voor regionale kenmerken en latere ingrepen.

Figuur 73: Moedermeulen in Aarschot (foto: Pol Vanneste, 31 juli 2020)

